

Nova spoznanja o veliki semiurbani poznoantični utrjeni naselbini Sv. Pavel nad Vrtovinom

New Insights into the Large, Semi-Urban Late Antique Fortified Settlement of Sv. Pavel above Vrtovin

Slavko CIGLENEČKI

Izvleček

Utrjena višinska naselbina na Sv. Pavlu nad Vrtovinom je znana že vse od leta 1866, a je bila dolgo razumljena zgolj kot prazgodovinsko gradišče. Sondiranja v letu 1966 so potrdila obstoj poznoantične utrjene naselbine in nakazala gosto poselitev v njenem severnem delu. Lidarsko skeniranje površja, terenski obhodi in različni zračni posnetki so v zadnjem času razkrili poleg številnih manjših enoprostornih hiš na severni polovici platoja še veliko različno oblikovanih bivalnih zgradb na južni polovici. Predstavljen je pregled na najdišču vidnih obrambnih in bivalnih struktur ter pod naselbino stoječega vodnega stolpa. Pod sedanjo cerkvijo Sv. Pavla se nakazuje večja dvojna zgodnjekrščanska cerkev z dobro prepoznavnima prezbiterijema, enoladijska cerkev z narteksom in baptisterijem pa je vidna tudi na južni strani naselbine. Bivalna, sakralna in obrambna arhitektura kaže na veliko semiurbano naselbino z osrednjimi upravno-religioznimi funkcijami. V drugi polovici 5. in 6. st. se je vanjo zateklo romansko prebivalstvo Vipavske doline.

Ključne besede: Slovenija; Sv. Pavel nad Vrtovinom; Vipavska dolina; pozna antika; zgodnjebizantinsko obdobje; utrjene višinske naselbine; terenski pregled; LiDAR

Abstract

The fortified hilltop settlement of Sv. Pavel above the village of Vrtovin has been known since 1866, but for a long time, it was understood as a prehistoric site. Trial trenches in 1966 confirmed the existence of a late Antique fortified settlement and indicated dense settlement in its northern part. LiDAR surface scanning, field surveys, and various aerial photographs have recently revealed, in addition to several small single-roomed houses on the northern half of the plateau, a large number of variously shaped dwellings on the southern half. An overview of the defensive and residential structures on the site and the water tower below the settlement is presented. A larger double Early Christian church with two well-defined presbyteries is indicated beneath the present St Paul's church, and a single-nave church with a narthex and baptistry is also visible on the southern side of the settlement. The residential, sacral, and defensive architecture indicates a large semi-urban settlement with central administrative and religious functions. In the second half of the 5th and 6th centuries, the Roman population of the Vipava Valley took refuge there.

Keywords: Slovenia; Sv. Pavel above Vrtovin; Vipava Valley; Late Antiquity; Early Byzantine period; fortified hilltop settlements; field survey; LiDAR

Znaten napredek tehnik, ki jih danes uporablja arheologija (predvsem aerosnemanja, lidarski posnetki, geofizikalne raziskave), je omogočil mnogo zanesljivejše razumevanje nekaterih že znanih najdišč. Mednje sodi tudi izpostavljena višinska

naselbina Sv. Pavel nad Vrtovinom v Vipavski dolini, nad glavno cesto z vzhoda proti Italiji. Kot je razvidno iz prikaza zgodovine raziskav (opisanega v nadaljevanju), so ga prvi raziskovalci obiskali že ob koncu 19. st., prva sondažna izkopavanja pa so

Sl. 1: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Skalnati osamelec s cerkvijo Sv. Pavla na pobočju Čavna. Pogled z jugovzhoda.

Fig. 1: Sv. Pavel above Vrtovin. Rocky outcrop with St Paul's Church on the slope of Mount Čaven. View from the southeast.

bila opravljena leta 1966, na začetku intenzivnejših raziskav poznoantične dobe v Sloveniji. Kljub tedanjim obetajočim izsledkom so raziskave zastale in je celovita podoba utrdbe ostala neprepoznana. Da so pomen naselbine slutili že tedaj, se vidi iz dejstva, da je leta 1970 Joachim Werner, predstojnik Inštituta za raziskovanje poznoantične Recije iz Münchna in eden največjih poznavalcev poznoantične problematike, za načrtovana nemško-slovenska izkopavanja v Sloveniji izbral prav med Sv. Pavlom in Hrušico (Svoljšak 1985, 195–196). Izbrana je bila trdnjava na Hrušici, kjer pa niso našli elementov 5. in 6. st., ki so jih takrat v želji po boljšem razumevanju kontinuitete romanskega prebivalstva iskali, v izobilju pa jih ima prav Sv. Pavel!

ZGODOVINA RAZISKAV

S svojo izpostavljeno dominantno lego na robu Vipavske doline (sl. 1) pod stenami tisoč metrov visokega Čavna je Sv. Pavel že zgodaj zbujal pozornost tako ljubiteljev zgodovine kot tudi strokovnjakov. Prvi zapis v literaturi je znan že iz leta 1866, ko je novičar v časopisu *Novice* (najverjetneje prav pozneje večkrat omenjeni Ivan Berbuč) opozoril na skrivnostno skalno naselbino, kjer naj bi nekoč stalo mesto (Novice 1866, št. 39, 312). V prispevku poročevalec omenja, kako se je mimo stolpa z vodo s svojim kmečkim vodičem povzpел na vrh hriba, kjer je opazil ostanke zidov.

Kmet mu je pojasnil, da je tukaj nekoč stalo mesto, kot so mu pripovedovali njegovi dedje. Poznali so se še temelji hiš, nakazane so bile celo ulice. Na vprašanje, kdo je tu stanoval, mu je kmet odgovoril, da morda Rimljani v starem veku. Na severni strani mu je pokazal še ostanke groba v zidani grobnici. Avtor je ob zaključku pozval bralce, naj kaj povedo o gradu, če kaj vedo.

Dve desetletji pozneje je I. Berbuč poročal, da so se 20. septembra 1885 z arheologom Simonom Rutarjem in lokalnim mizarjem podali na hrib Sv. Pavla (Berbuč 1885). Najprej so si ogledali stolp oziroma "velbe". Omenja, da je bil dolenji del trdnjave po naravi močnejši in nepremagljiv, pri zgornjem delu pa so stene nižje in je zato manj varen. Pri glavnih vratih je videl še 3 m dolg in 30 cm širok v skalo vrezan jarek, ki naj bi dokazoval, da so se vrata dvigala in spuščala. Pred vrati so bile v skalo vsekane stopnice, na obeh straneh stopnic pa sledovi kolesnic. Obrambni zid okoli trdnjave naj bi bil širok 2 m. Prečni zid deli trdnjavo v dolenji (južni), po naravi močnejši in nepremagljiv del, pri gorenjem (severnem) pa pojenja višina strmih sten. Na slednjem omenja tudi ravan (sedlo), kjer "zaslediš lahko znamenja dvanajsterih ulic in razvalinskih preostankov, katere trava prepreza". Posebej je izpostavil prisotnost grobnic na hribu: "Na dolenjem delu zanimala te bodo 'grobišča', s travo zaraščena, nekoliko vzvišen prostor v podobi bočnice (elipse), kateri je premer po dolgoti kakih 10, po širokosti pa kakih 5 m dolg. Kratko kopanje – daljšega ni čas dopuščal

Sl. 2: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Severni del poseljenega platoja. V ospredju dostopna cesta in vhod. Pogled s severovzhoda.
Fig. 2: Sv. Pavel above Vrtovin. Northern part of the settlement plateau. In the foreground is the access road and entrance. View from the northeast.

– na tem mestu pokazalo je obzidane oddelke, z navadnimi, okolo 2 cm debelimi skriljami krite. Temu ovalnemu prostoru podoben dobi se tudi na gorenjem delu.” Postavi tudi retorično vprašanje: ali je bila tukaj morda Noreja, so tu prebivali morda Ambisonti (Berbuč 1885)?

Bolj izpoveden in spremljan z zgodovinskimi podatki kot tudi domnevami je tri mesece poznejši tekst Simona Rutarja (Rutar 1885). Poleg že pri Berbuču omenjenih navedb podrobneje opisuje južni del, kjer se vidijo “starinski grobi”: “Po južnem obronku dolnjega dela školja, še gore blizu glavice, od koder je prelep razgled na vso Vipavsko dolino in predstoječi Kras, kjer pa tudi veter zelo ostro brije – tu se vidijo skoro na površini zemlje starinski grobi, jeden poleg družega, nizki, s kamenjem obzidani se skrilmi pokriti. Malo bolj naprej proti uvali opaziti je lahko ostanke večih poslopij. Na severni strani uvale pa je površina školja, zlasti blizu severo zapadnega roba, kakor na široke lehe razdeljena, tako da bi se lahko primerjala malim, ozkim ulicam med pojedinimi poslopji” (sl. 2). Omenja tudi pripoved domačinov o ajdovski kraljici, ki se je dala zaradi varnosti zazidati v trdnjavo s svojo družino in neizmernimi zakladi. Tu naj bi nekoč stalo “ajdovsko mesto”, iz katerega so se potem ti Ajdje naselili v bližnji Ajdovščini. Navaja tudi podatek, kako je neki kmet izkopal na hribu celo okostje, pastir pa našel dva srebrna kovanca. Prav tako izpostavi sledi številnih kopanj na območju pred ruševino cerkve Sv. Pavla. Glede na tezo R. Burtona, ki je v gradiščih z več okopi

videl v osrednjem delu človeška prebivališča, v zunanjih pa naj bi zapirali svojo živino, je Rutar postavil naslednjo domnevo: “Ako to hypoteso obrnemo na šempavelsko gradišče spoznamo, da so bila v južnem delu školja človeška bivališča, v severnem pa živinske staje. Južni del školja je že po naravi bolj zavarovan, ker je stena okolo in okolo zelo strma. Proti bolj pristopnemu severnemu delu školja pa in proti vratom utrjen je bil južni važnejši del še z debelim zidom na južnej strani poprečne uvale. Prava bivališča pa so morala stati le blizu tega zida in po najravnjejši površini glavice, dočim je njen južni obronek preveč na vetru. Zato so prebivalci ta obronek drugače porabili, npr. za pokopavanje svojih mrličev. Da je tudi živina v severnem delu imela svoje zidane staje, pričajo nam omenjene lehe, ulicam podobne, ki so se med stajami prek obronka vlekli”. Omenja še skromne ostanke obzidja na severnem delu in zaključí: “Vendar si lahko mislimo, da je bil tudi <živinski> del školja dobro zavarovan, ker živina bila jim je jedino blago (zaklad).” Rutarjev zaključek o starosti naselbine je presenetljiv – gradišče naj bi bilo iz predrimske dobe, njegovi prebivalci pa naj bi živeli zelo preprosto, brez sledu kulture! Dopušča pa možnost, da so tu ljudje stanovali še pod Rimljani.

Rutar je naslednje leto v nemškem tekstu, namenjenem strokovni javnosti, ponovil podatke iz slovenskega teksta in dodal nekatere nove (Rutar 1886). Tu omenja debelino obzidja (1,8 m) in pravi, da naj bi bilo mestoma še 2–3 m visoko. V bližini

Sl. 3: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Severni del platoja s cerkvijo Sv. Pavla in z dobro vidnimi naselbinskimi terasami. Pogled s severa.

Fig. 3: Sv. Pavel above Vrtovin. Northern part of the plateau with St Paul's Church and well-visible settlement terraces. View from the north.

Sl. 4: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Odsek vzhodnega obrambnega zidu v južni polovici naselbine. V ozadju Vipavska dolina.

Fig. 4: Sv. Pavel above Vrtovin. Section of the eastern defensive wall in the southern half of the settlement. In the background, the Vipava Valley.

vhoda je tudi izmeril širino med kolesnicama, znašala je 1,5 m. Omenja dobro vidne sledove stare ceste skozi vhod in potem vzdolž vzhodnega obzidja. Kot najpomembnejše, kar je mogoče najti znotraj obzidja, omenja stare grobove. Ležali naj bi drug poleg drugega v polkrogu proti južni

strani masiva in v bližini zgornjega roba kopastega pobočja. Nekateri grobovi so bili na pol odprti, tako da je bilo mogoče videti, da so bili obdani s kamni in prekrti s skrilastimi ploščami. Niso pa v njih našli nikakršnih predmetov. V bližini prečnega zidu omenja različne sledove več poslopij

Sl. 5: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Vdolbina za leseni tram v vzhodnem delu severovzhodnega vhoda.

Fig. 5: Sv. Pavel above Vrtovin. Groove for a wooden beam in the eastern part of the northeastern entrance.

Sl. 6: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Vdolbina za leseni tram v zahodnem delu severovzhodnega vhoda.

Fig. 6: Sv. Pavel above Vrtovin. Groove for a wooden beam in the western part of the northeastern entrance.

in zidovja. V severnem delu pa naj bi bili vidni paralelno tekoči, ne posebno dolgi zidovi in med njimi ulicam podobni prehodi. Celota daje vtis, da je tu stalo več ožjih poslopij, razporejenih drugo za drugim po blagem pobočju (sl. 3). Posebej izpostavlja dve nadstropji visok pravokoten stolp na vznožju, pri katerem je imel vtis, da pripada poznejšemu času. Ponovno poudarja, da naselbina izvira iz predrimskega časa, jo pripisuje Karnom in primerja z istrskimi gradišči.

Leto pozneje se v časopisu znova oglasi Berbuč. V daljšem poljudnem zapisu posebej izpostavlja, da je na južni polovici mnogo razvalin, ostankov bivših poslopij in tudi grobišče na vzvišenem s travo zaraslem ovalnem prostoru dimenzij 10×6 m, okoli katerega so bili razvrščeni več kot meter globoki grobovi, obzidani in prekriti s skrlnatimi ploščami. Omenja tudi Rutarjevo misel o zidanih stajah za živino v severnem delu in glede na njihovo neraziskanost izrazi domnevo, da so bila ta poslopja namenjena vojski (Berbuč 1887).

V neobjavljenem dnevniku Josepha Szombathyja iz časa med 9. in 28. avgustom 1890 je tudi zapis o najdišču, v katerem je nanizal nekaj opažanj.¹

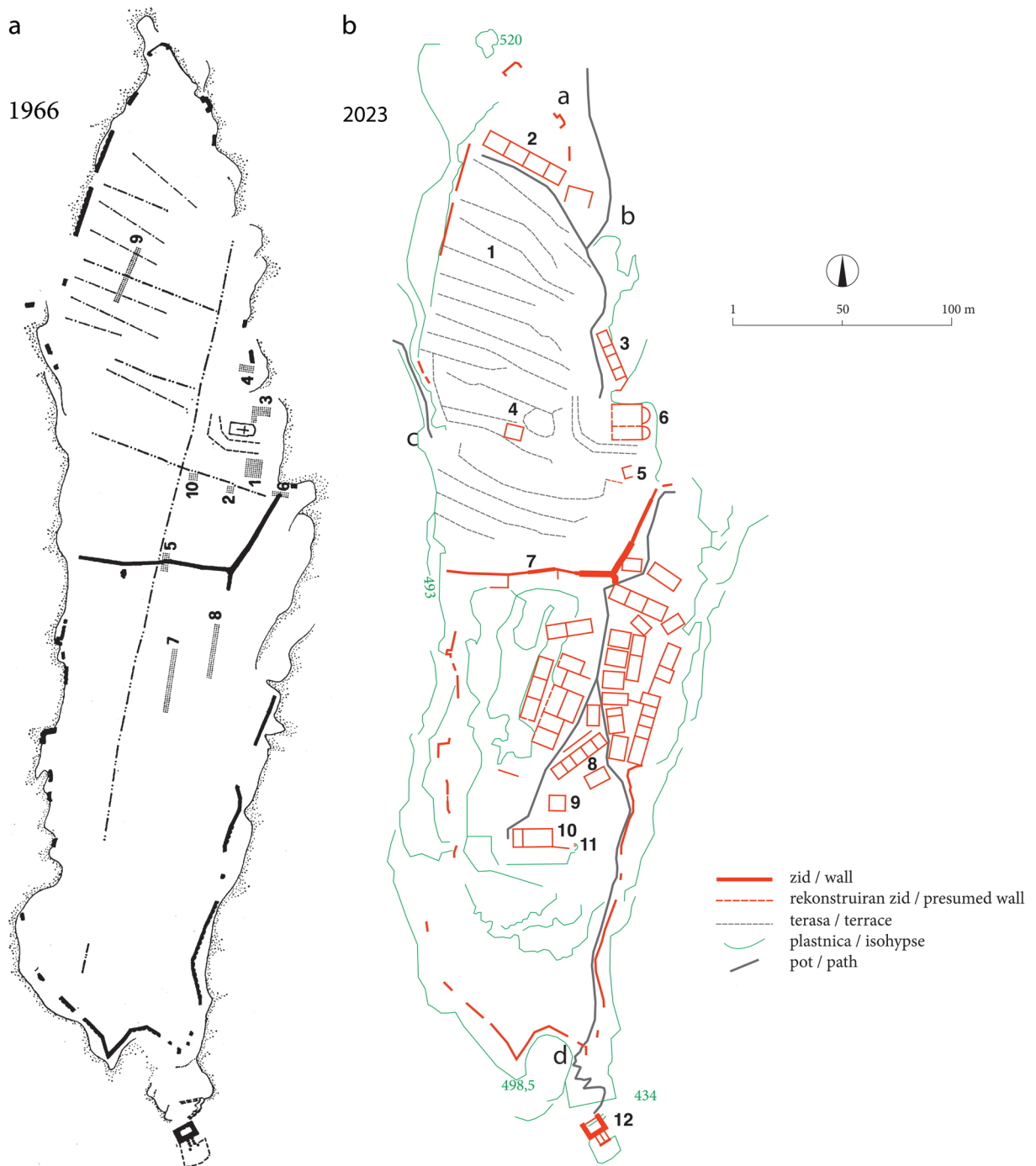
¹ Szombathy, Vrtovina bei Černica, Tagebuch, Büchlein 47 – Sv. Lucija (St. Lucia) X, 9.–28. August 1890. Kopijo Szombathyjevih zapiskov mi je poslal kolega Janez Dular, za kar se mu na tem mestu iskreno zahvaljujem.

V nasprotju z obema prejšnjima poročevalcema omenja na hribu kar 8 ali več elips dolžine 10 m in širine 5–6 m, okoli teh pa razvrščene skeletne grobove z zidanimi oboki. Na vzhodni strani omenja grob (grobnico) z dvema skeletoma in štirimi glavami pri vznožju. Grob je bil zidan in prekrit s ploščo. V ne povsem jasnem zapisu omenja nadalje pri tem grobu še zid iz ploskih apnencev in na njem zopet plošče. Grob je bil dolg 2,05 m in širok 0,78–0,67 m, visok ca. 0,5 m. V njem sta bila odkrita “ploščato vretence z delcem železa v obliki ovratnice” in spodnji del okroglega kozarca s ploskim dnom. Grobovi naj bi bili postavljeni drug ob drugem, glave pa so bile obrnjene proti središču elips. Prav tako omenja 2 m široko obzidje (sl. 4), a v nasprotju s prejšnjimi poročevalci je na hribu videl tri vhode, dva na zahodni in enega na vzhodni strani.

Ugotavljal je, da je mogoče priti na naselbino le s severne strani. Na koncu daje obrise dveh igel, od katerih naj bi bila prva z dvema odebelitvama na vrhu iz groba z dvema skeletoma, druga (stilus) pa iz groba z enim skeletom.²

Zatem vesti o mogočni naselbini potihnejo za dobrega pol stoletja. Po drugi svetovni vojni je kratek opis najdišča navedel Jože Kastelic, in sicer

² Glej op. 1.

Sl. 7: Sv. Pavel nad Vrtovinom. **a** – načrt naselbine po raziskavah 1966 (po Svoljšak, Knific 1976); **b** – načrt z označenimi arhitekturnimi ostalinami po lidarskem posnetku. S številkami so označeni pomembnejši objekti, s črkami pa vhodi.

Fig. 7: Sv. Pavel above Vrtovin. **a** – plan of the settlement according to the 1966 surveys (after Svoljšak, Knific 1976); **b** – plan with marked architectural remains after LIDAR imagery. Significant structures are marked with numbers, and entrances with letters.

v poročilu, v katerem prvič omenja, da gre za rimske zidove, ter domneva, da Sv. Pavel predstavlja prazgodovinsko gradišče, ki so ga pozneje uporabili Rimljani. Omenja mogočen stolp, v katerem naj bi bile vidne različne faze zidanja (Kastelic 1949). V

razpravi o zgodnesrednjeveških najdbah iz Gojač se je ponovno pomudil tudi ob bližnjem Sv. Pavlu (Kastelic 1952–1953). V skopih potezah je orisal najdišče, posebej pa izpostavil ostanke obzidja in sledove dveh vhodov na severni strani. Podrob-

Sl. 8: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Dobro ohranjen vodni stolp z okolico na vznožju naselbinskega platoja. Pogled z jugovzhoda.
Fig. 8: Sv. Pavel above Vrtovin. Well-preserved water tower with its surroundings at the base of the settlement plateau. View from the southeast.

neje opisuje vhod na vzhodni strani, kjer je cesta mestoma vsekana v živo skalo, v zadnjih metrih pred vhodom pa celo stopničasto dvignjena. V skali je podobno kot Rutar še opazil sledove kolesnic. Ugotavlja, da je skala pri vhodu izklesana v ravno ploskev, tako da sta se po njej mogli premikati obe krili trdnjavskih vrat. Podboji niso ohranjeni, vidijo pa se sledovi, kjer so podboji stali (sl. 5, 6).

Višino ohranjenega obzidja je ocenil na 0,5 m in domneval, da so na mnogo mestih ohranjeni le še temelji. Opazil je tudi, da je skalnat teren na notranji strani obzidja umetno splaniran, tako da je nastal za obzidjem širok raven hodnik. Pri zidanju sedanje cerkvice naj bi našli lonce, na platoju pa tudi železno puščico s tordiranim vratom. Ponovno ugotavlja, da je rimska poseljenost najdišča očitna, pri čemer izpostavlja ohranjene zidove, kolesnice in terase na severnem delu platoja (Kastelic 1952–1953, 100).

Kmalu zatem je Silvo Štekar v reviji *Varstvo spomenikov* poročal o odkritju treh skeletnih

grobov vzhodno od naselbine in omenil pridane, ki jih je mogoče okvirno datirati v poznoantično dobo (Štekar 1960a). V isti reviji pa v rubriki o zgodnjerednjeveškem obdobju omenja tudi grob severovzhodno od naselbine, v katerem je bil delno odkopan ženski skelet. Grob je bil prekrit s kamnito ploščo, v notranjosti pa so našli dva železna noža in koščen glavnik (Štekar 1960b).

Prvim omembam in skopim opisom so leta 1966 sledila prva raziskovalno usmerjena sondiranja (Svoljšak 1966a; Svolfjšak 1966b). Arheologa Peter Petru in Drago Svolfjšak sta takrat napravila 10 sond, da bi preverila temeljne elemente utrjene naselbine (sl. 7a). Na kar treh mestih sta zasledila ostanke arhitekture. V sondi 1 na sedlu južno od cerkve sta našla temelje stavbe velikosti 5 × 3,2 m s 50–60 cm debelimi stenami. S sondo 9 na terasasto oblikovanem severnem delu sta z odkritjem zidu in močne kulturne plasti potrdila naselbinsko funkcijo teras. V sondi 3 na severni strani cerkvice Sv. Pavla sta izkopala del večje zgradbe, ki je imela na tleh

kvaliteten estrih. Stavbo sta lahko zamejila le na severni strani, na južni je kazalo, da se nadaljuje pod sedanjo cerkev. Kot posebnost se je pokazalo odkritje ostankov treh skeletov v skalni razpoki, ki je globoko posegla v estrih zgradbe, zato sta domnevala, da gre za poznejši, zgodnjerednjeveški vkop. S sondama 5 in 6 sta preverjala močan prečni zid (širina 2,5 m), ki deli naselbino na dva dela in je imel velik obrambni pomen. Sondi 7 in 8 na južnem delu školja nista dokazali obstoja stavb, ugotovljena pa je bila poznoantična kulturna plast. Med najdbami je bil tudi Teodozijev novc. Njune raziskave so pokazale, da gre za veliko in dobro utrjeno naselbino, pri kateri so drobni predmeti in arhitektura kazali na obstoj tako v času 5. in 6. st. kot tudi kratkotrajno zgodnjerednjeveško poselitve (Svoljšak 1966a; Svolfjšak 1966b).

Svoljšak je v krajšem članku o domnevni zgodnjeantični poselitvi na Sv. Pavlu dodal tudi nekaj topografskih podatkov o naselbini (Svoljšak 1968). Pri opisu obzidja pravi, da je debelo 1,55 m in povprečno ohranjeno do višine 0,5 m. Nad temelji se zoži v 0,5 m debel zid, ki ga imenuje prsobran. V njem so majhne vdolbine, ki so bile verjetno opora leseni obrambni konstrukciji. Na severnem in zahodnem delu platoja so sledovi večjih utrd, verjetno stolpov. Poudaril je, da večina izkopanega gradiva in tudi arhitektura sodita v poznoantični čas, ko je bila naselbina obdana z obzidjem. Po njegovem mnenju nastanek utrdbe lahko povežemo s časom nastanka severovzhodnih italjskih zapor na Krasu, čemur naj bi ustrezala najdba novca cesarja Teodozija (Svoljšak 1968, 427). V opisu situacije v sondi 6 je pokazal na starejšo kulturno plast z ognjiščem, odkrito pod prečnim zidom. Na podlagi tedanjega poznavanja grobe keramike jo je uvrstil v čas 1. st. Poudaril pa je, da so te najdbe zgolj ostanek občasne poselitve (Svoljšak 1968, 428–431).

Leta 1969 je Petru ob predstavitvi arheoloških raziskav zapornih zidov *Claustra Alpium Iuliarum* kratko povzel tudi izsledke raziskav na Sv. Pavlu. Tu je prvič objavil načrt celotne naselbine, v katerega so natančno vrisani obrambni zidovi in na severnem delu nakazane bivalne terase. Kot pravi, prečni zid trdnjavo razpolavlja v severni bivalni del in v južno polovico, ki je bila verjetno obor za živino (Petru 1969). V ponovnem pregledu arheoloških raziskav *Claustra Alpium Iuliarum* iz leta 1972 je rezultate raziskav Sv. Pavla predstavil podrobneje (Petru 1972). Spet omenja obrambni zid s temelji in prsobranom ter luknjami za lesen mostovž. Obsežneje pa je predstavil vodni stolp

nad izviro na južnem podnožju (sl. 8) in dodal tudi njegov tloris.

Po njegovem naj bi neposredni dokaz za obstoj utrdbe še v 6. st. predstavljal Teoderikov razglas, ki je veljal *universis Gothis vel his, qui portibus vel clusuris praesunt* (Petru 1972, 359–362).

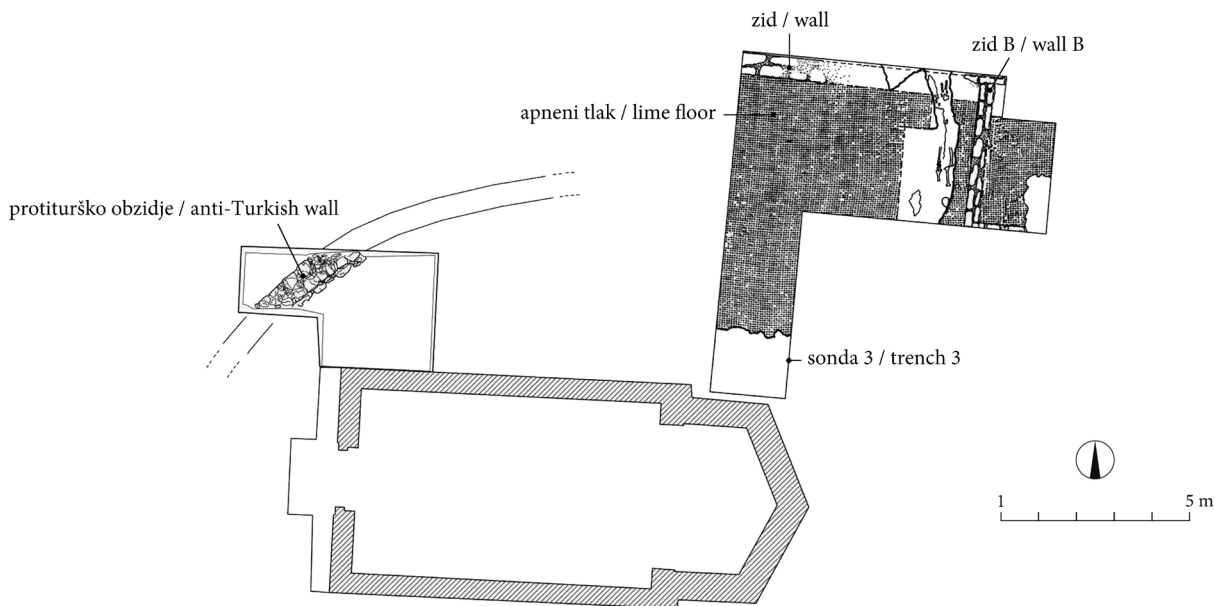
Ta krajša poročila zaključijo temeljna objava sondažnih raziskav leta 1966, ki jo je zaradi prerane Petrujeve smrti pripravil Svolfjšak sam (Svoljšak 1985). V objavi je sistematičen opis vseh sond s tolmačenjem profilov in opisom najdiščnih situacij. Sledi katalog drobnega gradiva z interpretacijo in kronologijo. Ob že navedenih ugotovitvah je treba omeniti nekaj Svolfjšakovih dodatnih opažanj in interpretacij. Pri stavbi v sondi 3 ob cerkvi pravi, da je stavba imela na severni strani 0,55 m debel zid A, na katerega se je pravokotno navezoval zid B, debel le 0,40 m in položen že na apneni tlak (sl. 9). V notranjosti stavbe so našli le ostenje steklenega kozarca, odlomke glinastega stenskega premaza in železen žebelj. Že v prejšnjem članku obravnavano lončenino iz kotanje pod prečnim zidom v sondi 6, ki naj bi sodila v zgodnjo antiko, je zdaj postavil v čas 2. in 3. st. ter na tej osnovi izgradnjo prečnega zidu v 4. st. Rezultate sondiranja je strnil v oceno, da je bila naselbina razdeljena na severni bivalni del, južni pa naj bi bil namenjen paši ali ekonomskim dejavnostim (Svoljšak 1985, 217). V dodatku je navedel citate iz starejših člankov in zapisov, ki se nanašajo na problematiko grobišča in smo jih že podrobneje predstavili v danem časovnem zaporedju.

Večja arheološka dela na Sv. Pavlu se zaključujejo v osemdesetih letih 20. st., ko so bila pod vodstvom arheologinje Nade Osmuk opravljena temeljita restavratorska in konservatorska dela na vodnem stolpu. Ta je s svojo velikostjo in kompleksno arhitekturo, s kombinacijo vodnega izvira, zbiralnika in obrambnega stolpa, že vse od začetkov zbuval veliko pozornost (Petru 1972, 359–362; Osmuk 1977; Osmuk 1979; Osmuk 1982; Okršlar 2015).

Manjša zaščitna izkopavanja v naselbini so bila ponovno izvedena šele ob izkopu temeljev za nov zvonik ob cerkvi leta 2012. Takrat so na že večkrat preurejenem platoju ugotovili protiturško obzidje (sl. 9), elementov, ki bi izpričevali starejša obdobja, pa ni bilo veliko.³

³ Josipovič, D., B. Pajić, J. Rupnik 2012, *Poročilo o izvedbi arheoloških raziskav ob gradnji v Vrtovinu – cerkev sv. Pavla*. – Idrija (neobjavljeno poročilo, hrani ZVKD Slovenije, OE Nova Gorica).

Sl. 9: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Tloris cerkve sv. Pavla s sondo iz leta 1966 (po Svoljšak 1985, 201, sl. 4) ter delom protiturškega obzidja, izkopanim leta 2012 (po Josipovič, Pajič, Rupnik 2012, sl. 5).

Fig. 9: Sv. Pavel above Vrtovin. Plan St Paul's Church with a trial trench from 1966 (after Svoljšak 1985, 201, fig. 4) and a section of the anti-Turkish wall excavated in 2012 (after Josipovič, Pajič, Rupnik 2012, fig. 5).

Predstavljene raziskave so spremljale krajše omembe v strokovni literaturi, saj je naselbina s svojo mogočno podobo zbujala veliko zanimanja. Poglejmo nekaj vidnejših in izpostavimo poudarke, ki jih je mogoče razbrati iz njih. Drago Svoljšak in Timotej Knific v pregledu zgodnjersrednjeveških najdišč v Vipavski dolini predstavljata zgodnjersrednjeveški grob in nekaj drobnih najdb (Svoljšak, Knific 1976, 22–24, 59–60). V temeljnem pregledu slovenskih arheoloških najdišč so bili kratko zbrani vsi dotedanji arheološki podatki o najdišču Sv. Pavel (S. Petru 1975, 124). Marijan Slabe leta 1978 poudarja poznoantičen značaj najdišča in nakaže možno prisotnost germanske komponente (Slabe 1978, 387). Peter Petru je naselbino na Sv. Pavlu izpostavil kot primer postojanke, kjer so s prečnim zidom ločili stanovanjski del od pašnika oziroma obora (Petru 1978, 360). Slavko Ciglencečki je v krajšem tipološkem pregledu poznoantičnih najdišč na Sv. Pavlu poleg civilne domneval tudi vojaško posadko (Ciglencečki 1979, 463), v temeljni obravnavi utrjenih višinskih postojank v vzhodnoalpskem prostoru pa predstavil najdišče v skupini postojank 5. in 6. st. (Ciglencečki, 1987, 90–92). Omenja, da je bil nekoliko slabše utrjen severni del mnogo intenzivneje poseljen, medtem ko južni kaže znamenja občasne poselitve in je služil kot pribežališče. V predstavitvi načinov utrjevanja slovenskih poznoantičnih najdišč je

zapisana ugotovitev, da sta v zidovju vodnega stolpa razločno vidni dve fazi (Curk et al. 1986, 171). Slabe pri skupini najdišč, v katero sodi Sv. Pavel, ugotavlja, da jih označuje popolnejša urbana struktura za daljše bivanje potrebnih in pomembnih arhitekturnih prvin (Slabe 1989, 215). Philipp M. Pröttel omenja najdbe amfor in finega posodja na naselbini iz 6. st. (Pröttel 1996, 156, 230). Tem omembam je treba dodati še predstavitev najdišča v poljudnem prikazu slovenskih arheoloških najdišč (Knific, Svoljšak 1991, 18) in vodniku o sledovih rimske vojske v Sloveniji (Curk et al. 1993, 21). V novjšem pregledu zgodnjekršćanskih cerkva v Sloveniji je Zvezdana Modrijan postavila tezo, da ostanki odkrite zgradbe ob sedanji cerkvi Sv. Pavla predstavljajo del nekdanje zgodnjekršćanske cerkve (Modrijan 2018, 163).

O ropanju najdišča sta poročala že Rutar in Kastelic, ki sta omenjala vidne sledove kopanja v bližini cerkve. Tem starejšim posegom pa so se v zadnjih petih desetletjih pridružili nepooblašćeni iskalci z detektorji kovin. Poročajo o več zakladnih najdbah, pri čemer gre predvsem za dokaj številno železno orodje in druge kovinske predmete (Gaspari et al. 2000, 192–196; Bitenc, Knific 2013–2014 (2015); Švajncer 2016, 93–94). O resničnem izplenu na najdišču, ki je bilo dolga desetletja povsem nezaščćteno, odmaknjeno in zato lahek plen tovrstnih iskancev, lahko samo ugibamo. Že dejstvo, da je z najdišća

Sl. 10: Sv. Pavel nad Vrtovinom. VAT vizualizacija LiDAR-skih podatkov južnega dela naselbine in sedla z dobro vidnimi zgradbami in terasami (vir: <https://geohub.gov.si>; Kokalj, Somrak 2019).

Fig. 10: Sv. Pavel above Vrtovin. VAT visualization LiDAR data of the southern part of the settlement and saddle with clearly visible buildings and terraces (source: <https://geohub.gov.si>; Kokalj, Somrak 2019).

znano le nekaj novcev, kaže, da je bila površina posebej južnega dela zaradi tanjših kulturnih plasti temeljito opustošena in drobne najdbe odnesene. Primerjava z drugimi sočasnimi naselbinami, ki niso bile v taki meri izpostavljene ropanjem, kaže ob arhitekturi in podobno bogatem keramičnem gradivu tudi mnogo številnejše drobne kovinske najdbe in novce.

Več člankov se ukvarja tudi z zgodnjesrednjeveško poselitvijo na sv. Pavlu, kjer gre večinoma za interpretacijo zanimivih in pomembnih kovinskih predmetov, ki potrjujejo občasno poselitev školja tudi takrat (Knific 2004; Karo 2007, 189; Bitenc, Knific 2013–2014).

V zgodnji srednji vek je opredeljen tudi kozarec iz sonde 5, najden v plasti, v katero je bil vkopan

Sl. 11: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Severni del naselbine s sedlom in cerkvijo Sv. Pavla. Vidni so trije vhodi: **a** – severni, **b** – vzhodni, **c** – zahodni. Na desni strani slike je s puščicama označen del prečnega obzidja.

Fig. 11: Sv. Pavel above Vrtovin. Northern part of the settlement with the saddle and St Paul's Church. Three entrances are visible: **a** – northern, **b** – eastern, **c** – western. On the right side, a part of the transverse wall is marked with arrows.

moški grob. Na podlagi radiokarbonske analize kosti je grob datiran v drugo polovico 8. in v 9. st. (Milavec 2018, 242–243).

Ko so leta 2014 rezultati lidarskega snemanja površine Slovenije postali javno dostopni, sem na Sv. Pavlu želel preveriti morebitno vidnost posameznih zgradb v severnem delu (sl. 10). Na svoje presenečenje sem ugotovil, da so te dobro razpoznavne predvsem v južnem, glede na dotedanje mišljenje nepozidanem delu. Zato sem se znova odpravil na Sv. Pavla in z večkratnimi pregledi identificiral tako na lidarju nakazane strukture kot tudi druge, ki na njem niso bile prepoznavne (cerkve). Z dronom sem napravil številne posnetke ob različnih urah dneva ter tudi v večjih časovnih razmakih, da mi je uspelo izluščiti velikost in glavne značilnosti pod površino ležeče poznoantične arhitekture.⁴ Razumevanje arhitekture je olajšala tudi primerjalna analiza najdišč z vzhodnoalpskega in tudi balkanskega območja (Ciglencečki 2023), ki je pripomogla k prepoznavi v površini komaj vidnih struktur in s tem k razumevanju te velike in kompleksne poznoantične naselbine.

OPIS IN INTERPRETACIJA NASELBINSKIH OSTANKOV

Lega in velikost

Naselbina se vzpenja visoko nad osrednjim delom Vipavske doline na strmem pobočju Čavna. Za njeno gradnjo so izkoristili podolgovat skalnat plato (školj), orientiran v smeri sever–jug, ki predstavlja pravo naravno zavarovano trdnjavo. Približno na sredi naselbine zgrajen prečni zid jo deli na dva dela (sl. 7b: 7). Severni je nad okolico dvignjen do 20 m in je zato lažje dostopen, na strmi južni strani pa stene segajo do 50 m visoko. Naselbinski plato se v sredini nekoliko zniža in tvori plitvo sedlo (sl. 11).

V starejših objavah se pojavljajo zelo različne dimenzije naselbine. Tako je Rutar v svojem opisu navedel približno dolžino 250 m ter ocenil širino v južnem delu na 120 m v in severnem ožjem na 60–80 m. Pozneje je bila domnevana druga skrajnost z dolžino do 1 km oziroma s prek 750 m dolžine in širino do 200 m (Petru 1969, 17; Petru 1972, 359). Pravilne dimenzije so bile navedene šele v zaključni objavi najdišča leta 1985: dolžina 465 m (z vodnim stolpom vred 515 m), širina do 105 m (Svoljšak 1985, 195). Po velikosti (ca. 4 ha)

⁴ Prvi kratek opis tu predstavljenih rezultatov je izšel v Goriškem letniku 2021 (Ciglencečki 2021).

Sl. 12: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Daljši odsek vzhodnega obrambnega zidu v južnem delu naselbine. Pogled z jugovzhoda proti notranjosti naselbine.

Fig. 12: Sv. Pavel above Vrtovin. Longer section of the eastern defensive wall in the southern part of the settlement. View from the southeast towards the interior of the settlement.

Sl. 13: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Obzidje na južnem delu naselbine.

Fig. 13: Sv. Pavel above Vrtovin. Wall on the southern part of the settlement.

presega večino doslej znanih poznoantičnih naselij v Sloveniji in ima le malo primerjav tudi zunaj njenih meja.

Najvišja točka naselbine je povsem na severnem robu in leži na 525 m n. m. Od tod se teren v terasah lahko spušča proti sedlu, kjer na njegovem najnižjem delu doseže višino 493 m ter se proti jugu ponovno dvigne za dobrih deset metrov do

daljše travnate ravnice z ostanki zgradb. Pri zadnji veliki zgradbi na južni strani (cerkev; sl. 7b: 10) se ravnica zaključi in prevesi v pobočje, ki se strmo spušča proti južnemu zaključku naselbine z vodnim stolpom na njegovem vznožju (sl. 7b: 12).

Obrambni zid

Obrambni zid je viden na več delih celotnega obsega postojanke (sl. 7, 12, 13), vendar ni znakov, da bi potekal sklenjeno. Na nekaterih naravno bolj zavarovanih delih ni bil nikoli zgrajen, drugod se zdi, da je bil pozneje odstranjen ali porušen. Na geodetskem posnetku, ki sta ga leta 1966 dala izrisati Petru in Svobljšak, so dokaj natančno označeni deli obstoječega ali še ohranjenega obzidja. Pri tem je dobro vidno, da je bil še posebej utrjen že po naravi bolj zavarovani južni del (Petru 1969, sl. 16). Pri dimenzijah in ohranjenosti obzidja se podatki pri starejših avtorjih razlikujejo. To napeljuje na misel, da so se zadovoljili le z meritvami na enem odseku zidu, zato se starejši podatki ujemajo le z določenimi deli obzidja.

Zid je zelo dobro viden na južnem zaključku naselbine, kjer je vodila tudi pot od vodnega stolpa v naselbino (sl. 4). Daljši odsek je bil zgrajen na izpostavljenem delu in sledi skalnemu robu, kar je omogočilo, da so lahko z več strani ščitili pomemben pristopni del v pobočju nad vodnim stolpom (sl. 13). Trije daljši odseki zidu so dobro

Sl. 14: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Južno lice prečnega zidu v ostankih sonde 5 iz leta 1966.

Fig. 14: Sv. Pavel above Vrtovin. Southern face of the transverse wall in the remains of trial trench 5 from 1966.

vidni na vzhodni strani južnega dela (sl. 12). Zid je kvalitetno grajen s pravilno razmeščenimi vrstami kamenja, vezanimi z močno malto. Njegova povprečna širina znaša 1,2 m in le mestoma 1,4 m. V višino je na naselbinski strani ohranjen do 1 m, na zunanji strani pa je segal ponekod do 3 m. Pri jugovzhodnem odseku obzidja je v krajšem delu opaziti tudi še ostanke tanjšega zidu (50–60 cm) na širši osnovi, ki sta ga Petru in Svoltjšak označila kot prsobran. Na dveh mestih sta v razdalji 2,5 m ohranjeni vdolbini za lesena tramova velikosti 10×15 in 8×8 cm. Nakazujeta obstoj neke lesene konstrukcije v srednjem delu jugovzhodnega obzidja. Na zunanjem delu obzidja, ki se naslanja na pobočje, so vidni posamezni kamni, ki se po barvi ločijo od preostalih kamnov v zidu (lehnjaki?). Ali gre morda celo za poskus skromne okrasitve? Na zahodni strani južnega dela je opaziti le nekaj krajših odsekov obzidja.

Na severni, lažje dostopni polovici naselbine je obzidje dobro vidno v daljšem poteku na zahodni strani (sl. 7), kjer je blizu severnega zaključka široko 1,2 m, v predelu bliže sedlu pa 1,6 m. Na vzhodni strani je zid le deloma nakazan, širino 1,6 m je bilo mogoče izmeriti le blizu severnega zaključka ob vhodu a (sl. 7b). V zidu je tu opazna tudi vdolbina velikosti 10×13 cm, ki nakazuje leseno konstrukcijo na notranji strani obzidja. Potek zidu v severnem zaključku naselbine ni povsem jasen: ruševina zidu je le deloma vidna, je pa v podaljšku grebena nekaj metrov visoka

izolirana skala (sl. 3, v ospredju), ki je morda sodila v sklop obrambe naselbine in je služila kot naraven obrambni stolp.

Približno na sredini naselbine na izbočenem osrednjem delu je bil postavljen močan prečni zid, ki sta ga Petru in Svoltjšak raziskovala v letu 1966 (sl. 11: 3; 14). Sondi 5 in 6 (sl. 7a: 5,6) sta pokazali, da gre za 2,4 oziroma 2,5 m debel zid iz neobdelanih kamnov, vezan s čvrsto malto. Odprtini, ki bi nakazovale prehod skozi obzidje, ni. Zid na obeh koncih ni segal povsem do roba, ampak se je ustavil tik pred njim, zato bi smeli prav tu pričakovati prehode iz severnega v južni del. Prečni del obzidja se v vzhodni tretjini odkloni proti severovzhodu – tu je opazen še en del enako širokega obzidja, ki se usmerja v južno polovico naselbine, a po nekaj metrih izgine.

Vhodi v naselbino

(sl. 7b)

V naselbino vodijo štirje dobro vidni vhodi. Trije so bili na severnem delu (sl. 11). Najbolje je poznan tisti na vzhodni strani (sl. 7: b; 11: b), ki so ga v prvih poročilih največkrat opisovali. Gre za 3 m široko odprtino, ki je bila 1 m globoko vsekana v skalni rob in je imela dodatno obklesani stranici. Na obeh straneh vhoda sta vidna 0,3–0,5 m globoka in 0,3 m široka utora, ki sta služila za spuščanje in dvigovanje lesenih tramov (vrat) (sl. 5, 6). Berbuč

Sl. 15: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Zahodni vhod v naselbino. Pogled z južne strani.

Fig. 15: Sv. Pavel above Vrtovin. Western entrance to the settlement. View from the south side.

omenja celo 3 m dolg vsekani jarek, a danes na terenu ni viden. Berbuč, Rutar in Szombathy domnevajo dvižna, Kastelic pa krilna vrata. Ohranjeni sledovi na terenu kažejo na prvo varianto.

Drugi podoben vhod je na zahodni strani, kjer pot po naravno izoblikovanem položnem (in verjetno dodatno prirejenem) dostopu pripelje na sedlo na najnižjem delu severnega območja naselbine (sl. 7: c; 11: c; 15). Tudi tu sta v skalah na obeh straneh vhoda dve manj opazni, a zanesljivo umetno izklesani vdolbini, v katere so lahko položili tramove. Njune dimenzije so podobne tistim na vzhodni strani.

Povsem na južni strani je še en vhod (sl. 7: d), ki je bil urejen predvsem zaradi povezave z vodnim stolpom pod platojem naselbine. Nedvomno je takrat, ko naselbina ni bila ogrožena, predstavljal tudi povezavo s terasastim pobočjem in agrarnim zaledjem južno pod njo. Od vodnega stolpa vodijo na plato deloma v skalo vsekane stopnice širine do 1 m. Na spodnji strani so bile utrjene z močnim podpornim zidom, ki je zapolnil vrzeli med skalami (sl. 16). V skalo vsekana pot v nadaljevanju v več ostrih zavojih doseže prostor pred obzidjem, ki je dodatno zavarovalo že tako zelo ozek in strm dostop po skali z južne strani (sl. 17).

Ob teh umetno dodelanih vhodih se nakazujeta vsaj še dva manjša dostopa v severnem delu naselbine. Eden je še danes v uporabi kot pot, ki dokaj položno speljana pripelje v naselbino na vzhodni strani v neposredni bližini cerkve. Nedvomno je pomenila najlažji dostop do nekaterih (domnevno gospodarskih) objektov, ki jih lahko slutimo v raz-

gibani površini vzhodno od naselbine. Ta dostop pa je bil dobro zavarovan z manjšimi stavbami, katerih sledovi so opazni ob skalnem robu tik nad potjo. Še en lažji pristop na severnem zaključku je bil zavarovan s krajšim, a močnim odsekom zidu. Prebivalcem je služil kot najkrajša povezava z agrarnim zaledjem na severni strani.

Dostopne poti in potek komunikacij v notranjosti naselbine

Poti, ki vodijo v naselbino, smo deloma že predstavili. Posebej izstopa tista skozi glavni vhod na vzhodni strani, kjer je vsaj deloma še vidna stara pot, ki je pripeljala v naselbino (sl. 2). Starejši avtorji so tu še opazovali kolesnice in stopnice, danes podrobnosti niso več razvidne, saj so v zadnjem času traso večkrat popravili in je zdaj mogoč tudi dostop z avtomobilom. Rutar omenja, da je bila ob koncu 19. st. ta cesta še vidna v daljšem poteku zunaj obzidja na vzhodnem pobočju (Rutar 1886, LXXXI).

V notranjosti se ta pot vije vzdolž skalnega roba in se izgubi v območju pred današnjo cerkvijo, ki je bilo v postantičnem času večkrat preoblikovano. Nakazuje se tudi pot, ki je povezovala močno grajene stavbe na severnem zaključku naselbine in se pri glavnem vhodu združuje z omenjeno potjo (sl. 7b). Kako se je na to osrednjo komunikacijo ob vzhodnem robu naselbine navezovala pot, ki je vodila skozi zahodni vhod, ni mogoče rekonstruirati.

Sl. 16: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Dostop od vodnega stolpa v naselbino. Potek v skalo vsekanih stopnic (črtkano) in zaplnitev vrzeli med skalami (polna črta).

Fig. 16: Sv. Pavel above Vrtovin. Access from the water tower to the settlement. The course of stairs carved into rock (dashed) and the filling of gaps between rocks (solid line).

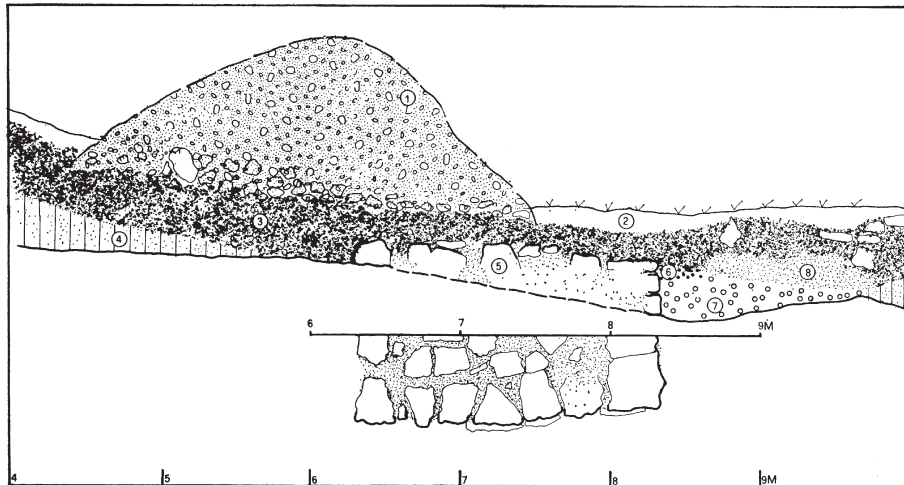

Sl. 17: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Južni skalni zaključek naselbine z vodnim stolpom na vznožju. Črtkano je označena dostopna pot.

Fig. 17: Sv. Pavel above Vrtovin. Southern rocky end of the settlement with a water tower at the base. The accessible path is marked with dashes.

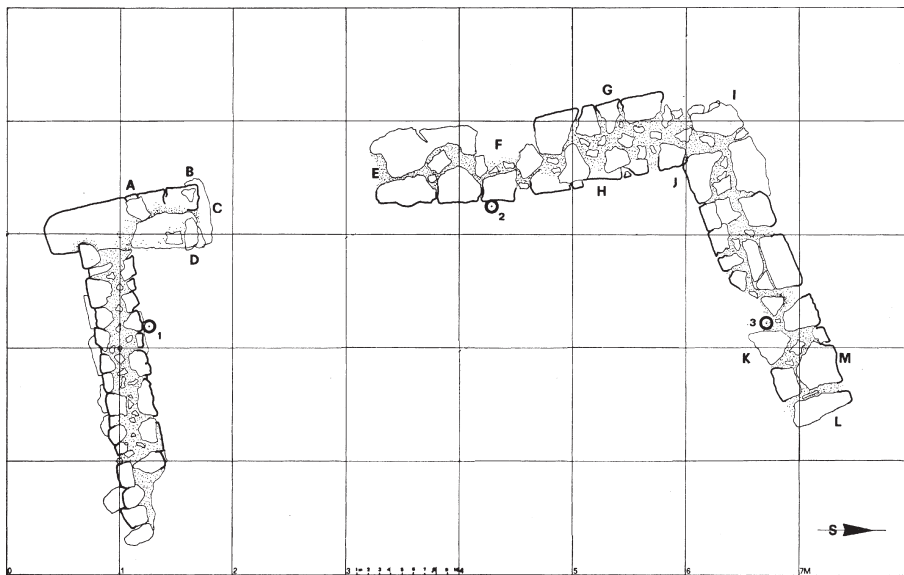
V južnem delu naselbine je mogoče v grobem skicirati potek internih komunikacij. Vrzel med strnjanimi linijami objektov kaže eno izmed glavnih poti, ki je vodila od vhoda ob prečnem zidu nekako v sredini dveh skupin hiš, tako tistih razmeščenih

ob vzhodnem robu kot tistih, ki se naslanjajo na skalni greben na zahodni strani. Približno v sredini poseljenega predela se je pot razcepila: ena se je obrnila proti jugovzhodu in je nato – še danes dobro vidna – potekala ob vzhodnem obzidju v

Sl. 18: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Profil sonde 9 z ostanki zidu stavbe (po Svoljšak 1985, sl. 11).

Fig. 18: Sv. Pavel above Vrtovin. Profile of trial trench 9 with remains of the building wall (after Svoljšak 1985, fig. 11).

Sl. 19: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Tloris bivalne stavbe v sondi 1 (po Svoljšak 1985, sl. 3).

Fig. 19: Sv. Pavel above Vrtovin. Plan of the residential building in trial trench 1 (after Svoljšak 1985, fig. 3).

smeri proti vodnemu stolpu. Druga pot je potekala v smeri proti južni cerkvi (sl. 7b). Nedvomno je pomembna komunikacija vodila tudi ob zahodnem robu južnega dela, saj je omogočala obrambo na tej strani in hkrati povezovala zgradbe v tem območju. S prej omenjeno srednjo potjo sta se združili v bližini južne cerkve.

Severni del naselbine

Severno polovico naselbine v velikem delu (izjema je le plitvo sedlo med obema vzpetinama) preprežajo terase, pozidane z bivalnimi zgradbami, katerih obstoj so dokazale že raziskave leta 1966

(sl. 3, 7a, 11). Morda bi smeli domnevati, da so bile podobnih velikosti kot močno grajene in na terenu dobro vidne štiri stavbe na skrajnem robu severnega zaključka naselbine (sl. 7b: 2). Na njihovo močno gradnjo kažejo predvsem velike groblje v neposredni bližini zidov. Z lidarskega posnetka je mogoče rekonstruirati približen obseg zgradb: njihove dimenzije so ca. 4 × 7 m. Po njihovi legi v predelu, kjer je bila naravna obramba najslabša, in njihovi močni zidavi bi smeli sklepati, da so bile namenjene predvsem obrambi tega dela naselbine, in v njih domnevati bivališča manjše vojaške posadke. To potrjuje tudi njihov položaj nad glavnim vhodom v naselbino na vzhodni strani. Te štiri zgradbe ter tudi večji v skalo vsekan

prostor tik ob vhodu je na južni strani povezovala z vhodom ožja terasa, ki je služila lažjemu komuniciranju med posadko v teh hišah in vhodom. Stavbe na osmih terasah južno od tod so bile nedvomno slabše grajene, kar lahko sklepamo predvsem iz manjšega obsega grobelj v njihovi bližini. Prav tako ni povsem razvidno, kako tesno skupaj so bile postavljene, zato njihovega števila ni mogoče zanesljivo ugotoviti. Domnevamo lahko od 3 do 5 stavb na posamezni terasi. Delno se ponekod še vidijo ostanki pregradnih zidov, a so ti nezadostni za rekonstrukcijo celotnega severnega dela. S sondo 9 so leta 1966 odkrili 0,6 m širok zid, ki ga je sestavljala ena vrsta kamenja na robu terase (oporni zid), v drugem delu sonde pa so našli prav tako 0,6 m debel zid, vezan z malto, ki predstavlja preostanek zgradbe (Svoljšak 1985, 209–211) (sl. 7a: 9; 18).

Manjša bivališča v osrednjem delu severnega območja in povsem ob prepadnem vzhodnem skalnem robu (sl. 7b: 3) so nedvomno tudi služila vojaški posadki naselbine. Bivalne terase segajo vse

do manjšega sedla, na katerem so slabše zaznavni obrisi stavb in vodnega zbiralnika (sl. 7b: 4). Južno od sedla se pobočje postopoma dviga do prečnega zidu (sl. 7b: 7). Na pobočju se nakazuje še 4 do 5 bivalnih teras. Pomembne stavbne ostaline pa so bile odkrite v vzhodni tretjini sedla, na nekoliko vzvišenem območju ob robu naselbine. Tu so leta 1966 južno od današnje cerkve s sondo 1 v celoti odkrili tloris manjše zidane zgradbe, pri kateri je manjkala le vzhodna stena (7a: 1; 7b: 5; 19).

Nedvomno pomembnejša pa je bila zgradba, ki so jo s sondo 3 odkrili v neposredni bližini današnje cerkve Sv. Pavla. Izkopali so le del s kvalitetnim estrihom tlakovane površine, ki je segala od skalnega roba na severni strani do konca sonde v bližini prezbiterija današnje cerkve na jugu. Tlakovana površina se je širila tudi naprej proti zahodu in vzhodu. Tu so sicer zadeli na tanjši zid, a tlak se je nadaljeval tudi vzhodneje od njega (sl. 7a: 3; 9). Kot posebnost Svoltjšak navaja, da je bil tlak stavbe v neki poznejši fazi prebit, v nastalo odprtino, ki je bila spodaj oblikovana v obliki

Sl. 20: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Vzhodni del sedla s cerkvijo Sv. Pavla. Spodaj sta v skalni osnovi vidna polkrožna zaključka prezbiterijev, v travni površini pa potek zidu cerkvenih ladij dvojne zgodnjekrščanske cerkve.

Fig. 20: Sv. Pavel above Vrtovin. Eastern part of the saddle with St Paul's Church. Below, in the rocky base, the semicircular ends of the presbyteries are visible, and in the grassy area, the course of the walls of the naves of the double early Christian church.

skalnega rova, pa je bil položen en bolje ohranjen skelet, ločeno pa še človeška glava in stegenica. Domneva, da gre za zgodnj srednjeveške pokope v poznoantični stavbi (Svoljšak 1985, 200–202). Tedanja razlaga se zdi razumljiva ob tem, da so zanesljivo opredeljen zgodnj srednjeveški pokop našli ob bližnjem predelnem zidu nasebine. V članku o zgodnjekrščanski arhitekturi v Sloveniji pa je Zvezdana Modrijan izrazila domnevo, da gre pri izkopani zgradbi v bližini sedanje cerkvice za ostaline zgodnjekrščanske cerkve (Modrijan 2018, 163). To je argumentirala z orientacijo zgradbe, njeno lego na izpostavljenem mestu v nasebini, kvalitetno konstrukcijo in odsotnostjo večjega števila drobnih najdb. Omenila je tudi možnost, da gre pri skeletih za poznoantične pokope “*ad sanctos*”, ki so v zgodnjekrščanskih cerkvah precej pogost pojav. Primerljiva grobnica z nekaj v celoti ohranjenimi skeleti in nekaj njihovimi deli je bila odkrita v nartekso zgodnjekrščanske cerkve na Korinjskem hribu (Modrijan 2020, 61–63), pokopi v bližini prezbiterja pa so znani v številnih drugih zgodnjekrščanskih cerkvah (prim. pri Glaser 1997, 53, 86, 115 idr.). Radiokarbonska analiza skeletov je pokazala časovni razpon od konca 6. do 8. st.⁵ V prid domnevi, da je odkriti ostanek zgradbe le skromni preostanek nekdanje zgodnjekrščanske cerkve, pa so dodatna spoznanja prispevali še novejši zračni posnetki skalnate površine vzhodno od cerkve Sv. Pavla.

Na videz povsem naravno zraščena skala v obliki polkroga ali celo podkve vzhodno od prezbiterja sedanje cerkve je umeščena povsem v njeni osi in ima enako širino kot sedanja cerkev (sl. 20). Podrobnejši pregled je pokazal, da gre za apsidalno zaključen prezbitelj starejše cerkve, tik severno od nje pa še drug prezbitelj, torej za ostanek dvojne cerkve. Zanju so nekoliko preoblikovali skalno osnovo in jo dopolnili z zidom. V skalni osnovi se delno še vidijo ostanki vdolbin, iz katerih so jemali kamenje za gradnjo sedanje cerkve in morda tudi protiturškega obzidja. Da gre tu res za prezbiterja zgodnjekrščanske cerkve, dokazuje tudi še dobro vidna ca. 20 cm visoka višinska razlika med obema prezbiterijema in nivojem severne cerkve. Opozoriti je treba tudi na lokalno izročilo, saj nedvomno ni naključje, da je bila srednjeveška cerkev, opuščena v času jožefinskih reform in po drugi svetovni vojni

ponovno zgrajena, postavljena v okviru gabaritov zgodnjekrščanskega objekta.

Vsa ta opažanja dovoljujejo domnevo, da sta na mestu današnje cerkve ter severno in vzhodno od nje stali dve vzporedni cerkvi, t. i. dvojni cerkvi, od katerih je bila severna široka ca. 9 m, južna pa enake širine kot sedanja cerkev (4,5 m) (sl. 7b: 6). Na vzhodni strani sta bili najverjetneje zaključeni z apsidama, kot se to še vedno dobro vidi pri južni cerkvi, njuna dolžina pa ni zanesljivo znana – pri izkopavanju leta 2012 v sondi severozahodno od sedanje cerkve sledov starejših gradenj niso odkrili.⁶

Južni del nasebine

Naselbino približno v sredini na izbočenem delu prepolavlja močan prečni zid (sl. 7b: 7; 14). Pravokotno nanj se je na južni strani navezoval še en zid, katerega namena jim s sondo v letu 1966 ni uspelo ugotoviti. V njem so domnevali opornik ali del zgradbe, ki je bila na južni strani naslonjena na obzidje. Na načrtu najdišča so zahodno od tod vrisali še en zid, ki poteka pravokotno na prečni zid (sl. 7a), a v objavi ni omenjen. Dobro pa je viden na lidarskem posnetku. Nedvomno imamo opravka še z enim, na obzidje prislonjenim objektom.

Južna polovica nasebine zavzema travnato in le povsem na vrhu grebena skalnato površino, ki je v območju neposredno za prečnim zidom dokaj ravna (sl. 21). Tudi tu so leta 1966 zastavili dve dolgi ozki sondi 7 in 8 (sl. 7a), v katerih je bila odkrita kulturna plast z drobnimi poznoantičnimi najdbami, vendar brez ostankov stavb. Tako sta bili prav ti sondi dokaz za domnevano razdelitev nasebine na severni bivalni in južni nepozidani oziroma ekonomski del (Svoljšak 1985, 207–209, 220). Primerjava načrta z lidarskim posnetkom kaže, da sta raziskovalca pri izbiri lokacije sond imela nesrečno roko, saj je zelo verjetno, da sta z ozkimi sondami zgrešila zidane stavbe. Temu nekoliko nasprotuje v sondi 7 vrisan del zidu, ki pa v besedilu ni interpretiran, zato ni jasno, ali gre za pomoto pri izdelavi načrta ali pa je sčasoma ta podatek pozabljen in spregledan. Spomnimo, da stavbe v južnem delu omenjajo vsi trije očitvidci s konca 19. st., tako laični Berbuč kot arheologa Rutar in Szombathy. Nedvomno pa njihove ruševine že po drugi svetovni vojni niso bile več vidne, saj jih Kastelic ne omenja.

⁵ Radiokarbonsko sta bila datirana grobova 1 in 2. Razpon kalibriranega datuma za grob 1 znaša 576–659 (2σ), za grob 2 pa 660–731 (2σ). Za podatek se zahvaljujem Tini Milavec in Ani Kruh.

⁶ Josipović, Pajić, Rupnik 2012, sl. 5 (neobjavljeno poročilo, prim. op. 3).

Sl. 21: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Južni del naselbine z vidnimi obrisi stavb. Pogled s severovzhoda.

Fig. 21: Sv. Pavel above Vrtovin. Southern part of the settlement with visible outlines of buildings. View from the northeast.

Sl. 22: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Območje z ostanki stavb na južnem delu naselbine.

Fig. 22: Sv. Pavel above Vrtovin. Area with remains of buildings in the southern part of the settlement.

Objekti južnega dela segajo na severu vse do prečnega zidu. Lidarski posnetek, zračni posnetki in opazovanja površja so pokazali naslednjo sliko: pot, ki je vodila od vzhodnega prehoda med prečnim zidom in obzidjem, deli ostanke arhitekture na dva dela. Na njeni vzhodni strani je skupek prostorov, razvrščenih vzdolž komunikacije, še ena vrsta se nakazuje povsem ob vzhodnem robu

nad prepadnimi pečinami. Na zahodni strani domnevne komunikacije je vidnih več prostorov, ki se naslanjajo na nekoliko dvignjen skalnat greben, delno pa so umeščeni tudi na njem (sl. 7b; 22).

V nasprotju z večino zgradb v južnem delu, ki so v grobem orientirane v smeri S–J, pa je na južnem zaključku naselbinskega areala dobro razvidno poslopje, ki odstopa od te orientacije.

Sl. 23: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Stavba s petimi prostori v južnem delu naselbine.

Fig. 23: Sv. Pavel above Vrtovin. Building with five rooms in the southern part of the settlement.

Sl. 24: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Umetno izravnani prostor ob vzhodnem skalnem robu južnega dela naselbine.

Fig. 24: Sv. Pavel above Vrtovin. Artificially levelled space along the eastern rocky edge of the southern part of the settlement.

Gre za ca. 25 m dolgo stavbo s petimi približno enakimi prostori, ki jo na severni strani spremlja nekakšen ožji hodnik. Orientirana je v smeri SV–JZ, verjetno zato, da se je zaradi svoje dolžine lahko prilagodila terenu (sl. 7b: 8; 23).

Še nekaj bivalnih zgradb bi smeli domnevati v umetno izravnanih prostorih ob skrajno zahodnem in vzhodnem robu naselbine, ki so delno vklesani v skale (sl. 24).

Naselbinski sklop na južni strani zaključujeta dva dobro vidna objekta, od katerih je prvega mogoče označiti kot ca. 8×5 m velik zbiralnik za vodo (sl. 7b: 9; 25: 3). Opredeljuje ga tako v naravi kot na lidarskem posnetku dobro vidna poglobitev prostora. Druga in hkrati zadnja arhitekturna ostalina na južni strani naselbinskega območja je dolga ca. 17 m in široka 9 m, na zahodni strani pa se nakazuje vsaj še 2–3 m širok dodan prostor.

Sl. 25: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Na površini nakazani floris: 1 – zgodnjekrščanska cerkev, 2 – baptisterij, 3 – vodni zbiralnik.

Fig. 25: Sv. Pavel above Vrtovin. Floor plans indicated on the surface: 1 – early Christian church, 2 – baptistry, 3 – water reservoir.

Stavba je med vsemi najboljše ohranjena, na njeno večjo višino kažejo tudi kamnite groblje, ki so jih nametali ob še deloma vidne ostanke zidov. Ohranjenost ruševin, kvaliteta zidov, lega na izpostavljenem in daleč po dolini vidnem mestu ter predvsem njena usmeritev proti vzhodu zanesljivo izpričujejo zgodnjekrščansko cerkev (sl. 7b: 10; 25: 1).

Sl. 26: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Deloma obdelan skalni čok s piscino v obliki križa.

Fig. 26: Sv. Pavel above Vrtovin. Partially worked rocky outcrop with a cross-shaped piscina.

Dodatno potrditev sakralnega pomena zgradbe kaže skalni čok v njenem vzhodnem podaljšku, v katerem je dobro vidna vklesana odprtina v obliki črke U. Tej se na drugih straneh pridružujeta še dve slabše vidni podobni vdolbini in le domnevno še tretja (sl. 26, 27). Nedvomno gre za ostanke zgodnjekrščanskega baptisterija. Kot je razvidno na površini, sta bila kraka piscine skupaj dolga 1,5 m, širina krakov pa je znašala 0,55 m. Na vzhodnem zaključku skalnega čoka je opaziti deloma umetno obklesano skalo, ki se tu dviga 1,5 m nad današnjo pot in predstavlja zaključek cerkvenega sklopa.

Objekt je mogoče interpretirati kot krstilni bazen (piscina) baptisterija domnevno v obliki križa, kot jih poznamo pri mnogo drugih sočasnih baptisterijih. Še posebej številni so v bližnjem območju province Dalmacije (pregledno pri Chevalier 1988, 131–154). Piscino povezuje s cerkvijo delno viden zid na južni strani, a je bil verjetno zgrajen pozneje in nekoliko odstopa od orientacije cerkvene zgradbe proti jugu. Nedvomno je bil tudi nižji kot preostali cerkveni zidovi. Bližina vodnega zbiralnika in cerkve je značilna za številne poznoantične utrjene naselbine, npr. Rifnik, Ajdovski gradec nad Vranjem, Korinjski hrib, Sv. Hema.

Danes ni mogoče več zanesljivo prepoznati "ovalov", ki jih omenjajo avtorji s konca 19. st. Pri Berbuču in Rutarju, ki omenjata samo enega, bi smeli pomisliti predvsem na ruševine cerkve,

ki se deloma skladajo s tem opisom. V njej in okoli nje bi smeli domnevati grobove in grobnice, kakršni so pogosti v drugih že raziskanih bližnjih zgodnjekrščanskih cerkvah (npr. Tonovcov grad pri Kobaridu, Ajdna, Ajdovski gradec nad Vranjem).⁷ Manj razumljiv je opis Szombathelyja (glej op. 1), ki govori kar o več "ovalih", hkrati pa dodatno potrjuje prisotnost poznoantičnih grobov in grobnice z opisom najdenih predmetov v njih.

Na skrajni južni tretjini utrjenega prostora na pobočju školja doslej ni bilo mogoče ugotoviti zanesljivih sledov poselitve. Pobočje pod cerkvijo

⁷ Ciglenečki et al. 2011, 209–210; Valič 1981; Ulbert 1975.

Sl. 27: Sv. Pavel nad Vrtovinom. **a** – piscina baptisterija, **b** – poskus njene rekonstrukcije.

Fig. 27: Sv. Pavel above Vrtovin. **a** – baptistery piscina, **b** – attempt at its reconstruction.

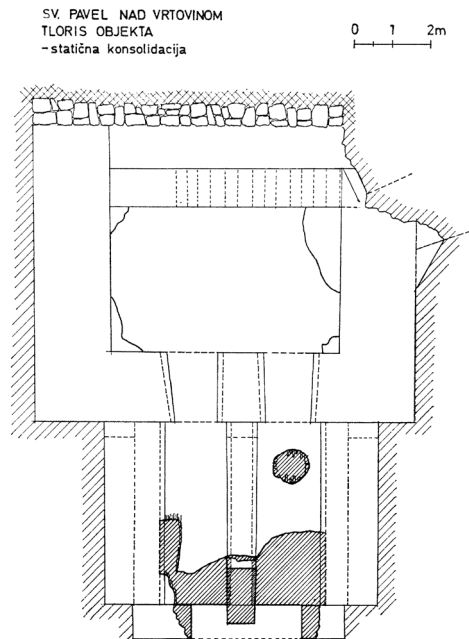
je obraslo s skalami in zdi se, da bi smeli prav v njegov zgornji del umestiti grobove, ki jih omenjajo prvi zapisi obiskovalcev školja.

Na terenu kot tudi na lidarski sliki povsem v južnem delu ob obrambnem obzidju stavbe niso vidne. Glede na izpostavljenost tega dela bi manjše objekte ob notranji strani obrambnega zidu pričakovali, saj je bilo tu treba dodatno varovati stolp z izvirom vode in zbiralnikom ter tudi možen dostop v naselbino. Na to vprašanje bodo lahko odgovorile le prihodnje raziskave, saj se je na strmem pobočju za obrambnim zidom verjetno nabrala debela erozijska plast, ki ne omogoča več prepoznave morebitnih objektov.

OBMOČJE ZUNAJ NASELBINE

Obrambni stolp nad izvirom vode in vodnim zbiralnikom (vodni stolp)

Velika posebnost naselbine na Sv. Pavlu je še vedno visoko ohranjen stolp nad izvirom vode (sl. 7b: 12; 8; 28–31), v katerem je bil tudi velik zbiralnik vode (v nasprotju z drugima dvema v notranjosti obzidja označen kot vodni stolp).

Sl. 28: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Tloris stolpa z označenimi rekonstruiranimi deli obokov in zapornega zidu (Osmuk 1982, 32).

Fig. 28: Sv. Pavel above Vrtovin. Floor plan of the tower with marked reconstructed parts of the arches and blocking wall (Osmuk 1982, 32).

Sl. 29: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Prednja stran dobro ohranjenega, delno konserviranega stolpa z oboki vodnega zbiralnika. Dobro so vidne tri lizene, s puščicami je označen razbremenilni lok.

Fig. 29: Sv. Pavel above Vrtovin. Front side of a well-preserved, partially conserved tower with arches of the water cistern. Three pilasters are clearly visible, and a relieving arch is marked with arrows.

Na vzhodnoalpskem območju je doslej brez primerjav. Na tem mestu ni mogoče ponuditi podrobnejšega opisa, saj stolp ni bil raziskan v celoti. Na njem so bila opravljena le temeljita konservatorska dela, ki so preprečila nadaljnje propadanje ruševine (Petru 1972, 359–361; Osmuk 1982; Okršlar 2015). Danes vidna konstrukcija kaže 12×10 m velik stolp z 1,9 in 1,8 m debelimi zidovi. Na južni strani sta skozi zid v spodnjem delu speljana obokana kanala, ki se nadaljujeta iz stolpa še 5,3 m v dolžino. Skupaj merita v razponu 5,5 m. Pravokotno na oba banjasta svoda se kažeta v njenem severnem podnožju še dva oboka, ki sta v večjem delu zasuta, a pričata o večji globini vodnega zbiralnika (sl. 28, 29). V fasadi stolpa je dobro viden razbremenilni lok, ki sega do višine 2,3 m (sl. 29). Na spoju stolpa in zbiralnika sta opazni dve lizeni, še ena slabše ohranjena je potekala tudi v osrednjem delu čez razbremenilni lok. V notranjosti stolpa so se ob severni steni ohranile v skalo vsekane stopnice, ki so omogočale dostop v notranjost (sl. 30: 1).

Nanje se na vzhodni strani navezujejo stopnice, ki so vodile v naselbino. Te so v začetnem delu v razmikih med skalami dopolnjene z močnim podpornim zidom (sl. 16, 30: 2). V severovzhodnem vogalu stolpa se vidi ostanek zidu, v katerem sta Petru in Osmukova domnevala del obrambnega zidu, ki naj bi povezoval vodni stolp in stopnice (Petru 1972, 361; S. Petru 1975; Osmuk 1979,

Sl. 30: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Pogled v notranjost stolpa z zahodne strani. 1 – stopnice v notranjosti stolpa, 2 – stopnice, ki so vodile v naselbino.

Fig. 30: Sv. Pavel above Vrtovin. View in the interior of the tower from the western side. 1 – stairs inside the tower, 2 – stairs that led into the settlement.

Sl. 31: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Pogled na stolp od zgoraj.

Fig. 31: Sv. Pavel above Vrtovin. View of the tower from above.

318). Za potrditev te teze je premalo podatkov, saj v domnevnem nadaljevanju zidu proti vzhodu ni opaziti niti njegovih ostankov niti stika s pobočjem, po katerem so vodile stopnice. Domnevati smemo, da so med morebitnim obleganjem branilci s protinapadom zavarovali tistega, ki je prinašal vodo, ali pa so vodo transportirali na drugačen način.

Kastelic je v svojem poročilu omenil različne faze zidanja stolpa (Kastelic 1949, 86). Dve gradbeni fazi sta navedeni tudi v opisu stolpa leta 1986 in naj bi dokazovali potrebe po povečanih vodnih zalogah in občutni rasti števila naseljencev v poznejšem obdobju (Curk et al. 1986, 171). Nada Osmuk je v svojem poročilu poudarila, da je bil najprej zgrajen stolp in potem nanj prislone vodni zbiralnik, pri čemer pa ni mogoče pokazati, kakšen je bil ta časovni zamik. Morda gre le za stopenjski način gradnje (Okršlar 2015, 32).

Okolica in ekonomsko zaledje naselbine

Pri obhodu terena in deloma tudi na lidar-skem posnetku se vidne strukture, ki jih za zdaj ni mogoče zanesljivo opredeliti. Tako posebej izstopajo večji objekt, zgrajen s suhim zidom ca. 30 m vzhodno od naselbine v višini dvojne cerkve, in tudi številni manjši izravnani prostori na zahodni strani. Vse te strukture ter tudi terasasto

oblikovan teren severno in južno od naselbine zahtevajo dodatna sistematična raziskovanja, ki bodo morala zajeti obsežen prostor v okolici. Le tako bo mogoče zadovoljivo pojasniti namen in datacijo nakazanih struktur ter tudi ekonomsko zaledje velike poznoantične naselbine na Sv. Pavlu.

PREGLED POSELITVENIH OBDOBIJ

Rutar je ob koncu 19. st. domneval na Sv. Pavlu predrimsko gradišče, ki ga je primerjal s tedaj poznanimi v Istri; novejši izsledki tega ne potrjujejo v celoti. Redke najstarejše najdbe znotraj školja je mogoče pripisati pozni bronasti dobi, saj so v sondi 9 našli t. i. kaštelirsko keramiko (Svoljšak 1985, 220; Svolfjšak 1989, 376). Glede na skromne najdbe, odsotnost prazgodovinskih okopov in izredno veliko površino naravno utrjenega prostora bo treba interpretacijo naselbine kot utrjeno gradišče dodatno preveriti.

Znova je treba pregledati tudi starejše zapise, ki govorijo o poselitvi v prvih štirih stoletjih rimske uprave. V prvih objavah je Svolfjšak zapisal, da je bila naselbina v uporabi od prazgodovine do zgodnjega srednjega veka, vrhunec pa je dosegla v pozni antiki (Svolfjšak 1966a; Svolfjšak 1966b, 152). Raziskovalca Sv. Pavla sta na začetku v plasti pod prečnim zidom domnevala zgodnjeantično plast

(Svoljšak 1968, 430–431; Petru 1969, 17; Petru 1972, 361). Svvoljšak je to datacijo v temeljnem poročilu korigiral in tamkajšnje najdbe na osnovi primerjav z gradivom s Hrušice datiral v čas do 3. st. Posledično je gradnjo prečnega zidu datiral v 4. st. (Svoljšak 1985, 220). Danes lahko ugotavljamo le, da je tam odkrito keramično gradivo premalo izpovedno za natančnejšo datacijo, da pa okvirno sodi v poznoantično obdobje.

Ob tem je treba tudi pojasniti oznako “poznoantična doba” v zgodnjih člankih obeh raziskovalcev. Čeprav to ni izrecno zapisano, je razvidno iz konteksta, da sta domnevala nastanek obrambnega zidu v 4. st., hkrati s funkcioniranjem zapornega sistema *Claustra Alpium Iuliarum*. Svvoljšakova datacija prečnega zidu v 4. st. je v nasprotju z njegovo datacijo drobnega gradiva iz sond v istem članku, saj ga umešča v razpon od konca 5. do 8. st. (Svoljšak 1985, 216–220). Treba je poudariti, da doseданje drobno gradivo z izjemo novca iz 4. st., kakršni so na poznoantičnih postojankah pogosto v uporabi še v 5. in 6. st., kaže popolno odsotnost predmetov, posebej orožja ali elementov vojaške noše, iz 4. st., zato ne datacija obzidja v ta čas ne povezava z zapornim sistemom ne vzdržita presoje.

Pri raziskavah odkrita arhitektura in površinsko vidne strukture izpričujejo dokaj enovito poselitveno celoto, ki bi jo okvirno smeli postaviti v drugo polovico 5. in celotno 6. st. z delno kontinuiteto v 7. st. To potrjujejo tako pri sondiranjih izkopane drobne najdbe kot tudi pozneje najdeni predmeti. Celovita predstavitev gradiva v temeljnem poročilu o sondiranjih leta 1966 odlično podaja številne stratigrafsko opredeljene predmete (Svoljšak 1985). V največji meri je zastopana groba kuhinjska lončenina, ki je bila v zadnjih desetletjih že pogosto predmet poglobljenih študij (Pahič 1980; Bierbrauer 1987, 187–241; Knific 1994; Ciglencečki 2000a, 62–145; Modrijan 2011, 121–219). V njih predstavljeno primerjalno gradivo omogoča okvirno datacijo lončenine s Sv. Pavla v 5. in 6. st. Pri obravnavi amfor in finega uvoženega posodja v severnojadranskem območju in Sloveniji je Philipp Pröttel redke tovrstne kose posodja s Sv. Pavla okvirno postavil v fazo 6, torej v čas med letoma 500 in 600 (Pröttel 1996, 151, t. 4). Odkrito je bilo tudi nekaj bolje opredeljivih fragmentov steklenih kozarcev, ki sodijo v obdobje od 5. do 8. st. (Milavec 2011, 99).

V podoben časovni okvir sodijo tudi kovinski predmeti, tako tisti, najdeni leta 1966, kot poznejše najdbe orodja, pridobljene z iskalniki kovin. Poročajo o več zakladnih najdbah, predvsem številnega

železnega orodja, okvirno datiranega v čas 4. do 6. st., z nekaj domnevno starejšimi in tudi mlajšimi predmeti (Gaspari et al. 2000, 192–196; Bitenc, Knific 2013–2014; Švajncer 2016, 93–94). V 5. in 6. st. bi smeli uvrstiti tudi v grobovih najdeni kovinsko iglo in iglo vrste stilus, ki sta skicirani v Szombathyjevem dnevniku. V časovni okvir od konca 5. do začetka 7. st. sodi trikrilna puščična ost s trnastim nasadilom, bronasti pasni okov s štirimi zakovicami pa v pozno 6. in v 7. st. (Bitenc, Knific 2013–2014, 153–154).

Na najdišču so bili odkriti maloštevilni rimski novci, vse od poznorepublikanskih do poznorimskih, a razen Teodozijevega in Maximinusovega novca nimajo zanesljivih najdiščnih podatkov (Svoljšak 1985, 208; Kos 1988, 24; Kos, Šemrov 1995, 17; Šemrov 1998, 15; Šemrov 2004, 11; Josipovič et al. 2012, 11, sl. 9, neobj. poročilo, gl. op. 1). Za datiranje človeške prisotnosti na školju so manj pomembni, saj so večinoma močno obrabljeni in predstavljajo residualno gradivo (prim. pri Kos 2011, 229–236).

Za natančnejši kronološki okvir obstoja naselbine na Sv. Pavlu je pomemben predvsem širši naselitveni kontekst vzhodnoalpskega in balkanskega območja s stotinami sočasnih naselbin, med katerimi so številne že podrobneje raziskane. Ob tem je na Sv. Pavlu treba omeniti tri povsem neraziskane zgodnjekrščanske cerkve, saj je že njihova prisotnost zanesljiv kronološki pokazatelj nastanka naselbine. Pri raziskavah na vzhodnoalpskem območju se je namreč izkazalo, da se cerkve znotraj utrjenih naselbin pojavijo šele v drugi polovici 5. st., ko se je tja zateklo prebivalstvo iz dolinskih naselij. Pri večini bolj raziskanih cerkva v Sloveniji nam je celo uspelo natančneje datirati njihov nastanek v pozno 5. st. in nato popravke ali dogradnje v čas cesarja Justinijana v srednji tretjini 6. st. (Ciglencečki 2006; Modrijan 2020, 213–214). Da so bile cerkve koncipirane hkrati z naselbino, potrjuje njihova premišljena gradnja na dveh izpostavljenih položajih v njej.

V justinijansko obdobje bi smeli datirati tudi nastanek vodnega stolpa zunaj naselbine, ki ima s svojo lego in načinom gradnje primerjave v nekaterih justinijanskih utrdbah.

Utrjena naselbina je bila ponovno obiskana v zgodnjerednjeveškem obdobju. O tem priča predvsem situacija v sondi 5, kjer so zgodnjerednjeveške najdbe ležale na plasti poznoantične ruševine. Takrat so skozi ruševine izkopali jamo za moški grob, ki ga pridatki datirajo v zgodnji srednji vek (Svoljšak, Knific 1976, 23–24, 59–60;

Svoljšak 1985, 218).⁸ V zadnjem času so odkrili še nekaj dobro datiranih zgodnesrednjeveških najdb, s katerimi je mogoče pri izkopavanjih nakazano datacijo vse do 8. st. podaljšati še v 9. ali morda celo 10. st. (Bitenc, Knific 2013–2014, 154–162). Zanesljivih bivalnih struktur, ki bi jih lahko pripisali temu obdobju, niso našli; najdišče kaže veliko podobnost s poznoantično utrjeno naselbino Tonovcov grad pri Kobaridu, kjer smo v ruševinah poznoantičnih stavb opazili skromne poznejše vgradnje (prim. pri Modrijan, Milavec 2011, 186–189; Milavec 2020).

Vprašanje datacije prečnega zidu

Že prej je bil omenjen problem datacije starejše kulturne plasti pod prečnim zidom, ki so jo leta 1966 odkrili v sondi 6. Tam je bilo omenjeno tudi, da današnje poznavanje poznoantične grobe keramike dopušča pri tem gradivu širši časovni okvir. Nedvomno je bil prečni zid zgrajen pozneje kot sakralna in bivalna arhitektura v notranjosti naselbine. To kaže njegova postavitvev, s katero je bila osrednja dvojna cerkev na slabše zavarovanem položaju izključena iz zmanjšanega utrjenega območja. Njegova gradnja sodi v čas povečane ogroženosti, ko je bilo treba naselbino zmanjšati in omejiti na najboljše zavarovani del. Tovrstnih primerov redukcije bivalnega areala poznamo v poznoantičnem obdobju veliko (prim. pri Kirilov 2006). Z veliko verjetnostjo bi smeli nastanek prečnega zidu na Sv. Pavlu in s tem krčenje bivalne površine umestiti v čas Justinijanove rekonkviste (po letu 536). Seveda pa to ne pomeni, da je bil preostali del naselbine v celoti opuščen – med ogrožajočim obleganjem so se tamkajšnji prebivalci še vedno lahko zatekli v boljše zavarovani del.

Analogije poznamo v naselbinah justinijanskega obdobja, kjer je zaznati zelo radikalna zmanjšanja mestnih in tudi drugih utrjenih naselbin. Posebej značilen je primer mesta Byllis v Epiru, kjer je arhitekt Viktorinos za cesarja Justinijana zgradil novo obzidje, s čimer se je obseg mesta skrčil na tretjino prvotne površine (Anamali 1993, 451–455).

POZNOANTIČNA GROBIŠČA

Prvim raziskovalcem iz druge polovice 19. st. so zbužali največjo pozornost grobovi, ki so bili takrat še dobro vidni. Tako Berbuč leta 1885 piše, da je bilo grobišče na vzvišenem, s travo poraslem prostoru v podobi elipse, ki naj bi imela dolžino 10 in širino 5 m. Rutar leta 1885 kot mesto grobišča omenja južni obronek spodnjega dela školja s prelepim razgledom na vso Vipavsko dolino. Naslednje leto poroča, da ležijo grobovi tesno drug ob drugem v polkrogu proti jugu skalne mase, blizu zgornjega roba kopastega zaključka. Berbuč leta 1887 še enkrat ponovi, da obzidani grobovi ležijo vkopani prek eliptičnega oboda. Ti opisi omogočajo okvirno lociranje grobišča na območje južne cerkve in deloma še v skalnati svet na pobočju pod njo. Pri Berbuču omenjeno "elipso" je mogoče prepoznati kot ruševino južne cerkve, kjer je še danes vidna kamnita groblja v obliki polkroga. Tako bi mogli obzidane grobove razumeti kot manjše grobišče v cerkvi in ob njej, kar je mogoče videti pri več sočasnih utrjenih naselbinah. Znova lahko tu omenimo Tonovcov grad, kjer je v cerkvi in neposredno ob njej kar 22 grobnih jam, od tega je 16 grobov poznoantičnih (Modrijan 2011, 18–20). Grobovi v cerkvah in njihovi neposredni okolici so bili odkriti tudi v številnih drugih poznoantičnih naselbinah (prim. pri Glaser 1997, 53).

Drugačen je podatek v Szombathyjevem dnevniku: govori kar o 8 ali več elipsah, 10 m dolžine in 5–6 m širine, okoli katerih so razvrščeni skeletni grobovi z zidanimi oboki. Ob tem se postavlja vprašanje, ali je Szombathy najdišče sam obiskal ali le navaja podatke, ki jih je najverjetneje – kot nakazuje zapis o najdbi obeh igel – dobil od Berbuča? Podatki se namreč deloma ujema, le pri omembi tako številnih elips je zaznati razhajanje, saj je Berbuč v dveh zapisih omenjal zgolj eno. Mogoče je tudi, da je Szombathy v skalnih formacijah pod južno cerkvijo videl več koncentracij kamenja in skal v obliki domnevnih elips, kar bi nakazovali posnetki iz zraka. Ob tem pa je pri njem prvič naveden podatek o grobnici z dvema skeletoma in štirimi separatnimi glavami. Rutar v svojih opisih Sv. Pavla sicer govori o grobovih, a ne omenja nikakršnih elips. Morda so poznejša ropanja grobov, o katerih poročajo že prvi avtorji, spremenila videz grobelj na pobočju in so bili že v sredini 20. st. grobovi neprepoznavni – J. Kastelic jih v svojem poročilu ne omenja! Domnevno poznoantični grobovi so bili najdeni tudi pri sondiranju na območju dvojne cerkve leta 1966 (razpon radiokarbonskih datacij je od druge polovice 6. do 8. st.; glej op. 5).

⁸ Razpon kalibriranega datuma za grob znaša 764–894 (2σ). Za podatek se zahvaljujem Tini Milavec in Ani Kruh.

Skupina treh grobov zunaj naselbine na severovzhodni strani in ženski grob na vzhodni strani hriba nakazujeta obstoj grobišč zunaj obzidja (Štekar 1960a, Štekar 1960b). Prvi trije so bili takrat v reviji *Varstvo spomenikov* navedeni pod rimskim obdobjem, ženski grob pa uvrščen v srednji vek. Podatki so skromni (keramika, prstan, oljenka, noži, glavnik), a konstrukcije skeletnih grobov, obdanih s kamni in prekritih s ploščami, dopuščajo domnevo o enem ali celo dveh grobiščih zunaj naselbine, ki pa jih ni mogoče zanesljivo datirati.

INTERPRETACIJA NASELBINSKIH OSTANKOV IN UMEŠČENOST NASELBINE V SOČASNO POSELITVENO SLIKO VZHODNOALPSKEGA IN BALKANSKEGA OBMOČJA

Predstavljeni podatki nakazujejo za poznoantični čas izjemno veliko, odlično zavarovano in v velikem obsegu pozidano naselbino. Ta je v drugi polovici 5. in celotnem 6. st. predstavljala osrednje naselbinsko, versko in vojaško središče na območju Vipavske doline. Ob dokaj podobnih, enostavnih tlorisih na številnih terasah severne polovice prevladujejo v južnem delu povsem drugače razporejene zgradbe, ki so deloma sledile drugačni konfiguraciji terena, deloma pa drugačnemu konceptu. Drugače povedano: medtem ko v zgornjem delu na terasah razporejene zgradbe spominjajo na nekakšno organizirano taborišče, je v južnem delu zaznati zahtevnejše tlorisne zasnove zgradb, strnjeno razporejene na obeh straneh glavne komunikacije. Razbrazdani skalni teren na pobočju tik pod južno cerkvijo je bil izbran za manjše grobišče, v spodnjem strmem delu pa verjetno uporaben zgolj za skromno pašo. Ob obzidju na skrajnem južnem robu bi smeli domnevati še nekaj manjših obrambnih objektov. Ob sondiranjih leta 1966 izražena domneva in v poznejši literaturi večkrat ponavljana trditev, da južni del ni bil pozidan, se tako kaže kot neutemeljena.

Tri doslej zgolj v površini prepoznane cerkve dokazujejo tudi pomembno cerkveno središče. Dvojne cerkve so bile do zdaj v Sloveniji odkrite le na Ajdovskem gradu nad Vranjem, Kučarju in Tonovcovem gradu pri Kobaridu, ki se kažejo kot pomembna poznoantična središča. Na Sv. Pavlu je treba omeniti tudi daljšo ozko zgradbo s petimi prostori in spremljajočim hodnikom (*sl. 7b: 8*), ki bi jo glede na bližino ostankov južne cerkve smeli povezovati z njo. Povsem hipotetično se lahko

vprašamo, ali gre morda za sledove samostana na robu naselbine, kot je to znano iz številnih sočasnih naselbin v Siriji (prim. pri Hirschfeld 2001, 259). Lahko bi šlo tudi za *xenodocheion* ali kakšno drugo obliko karitativne dejavnosti, podobno kot so to odkrili ob škofovski cerkvi v Teurniji (Glaser 1997, 135–136).

V naselbini je mogoče s površinskimi opazovanji potrditi vsaj dva vodna zbiralnika. Bolje viden je tisti severno od južne cerkve, slabše pa tisti na sedlu v severnem delu, zahodno od dvojne cerkve – pri čiščenjih površine je bil že v večjem delu zasut.

Pomembno javno zgradbo predstavlja za vzhodnoalpske razmere velik in kompleksno zasnovan vodni stolp, torej obrambni stolp nad izvirov vode in temu priključen zbiralnik vode. Kvalitetna gradnja, ohranjena višina 11,4 m in zavarovan dostop pričajo o izkušenem arhitektu in gradbenih mojstrih. V vzhodnoalpskem svetu nima primerjav, navesti je mogoče le nekaj podobnih primerov iz vzhodnega dela imperija. Gradnja z obočnimi konstrukcijami je dobro znana predvsem iz velikih mest, npr. iz Konstantinopla in Resafe z ogromnimi in lepo izdelanimi vodnimi zbiralniki (prim. pri Čurčić 2010, 185–187; Ulbert 1993, 115–116). Med zbiralniki v naselbinah na Balkanu izstopa vodni zbiralnik na utrdbi Balajnac, grajen v dveh nivojih. Njegove dimenzije močno presegajo potrebe postojanke (Jeremić 1995, 200–204). Kar dva velika vodna zbiralnika sta bila zgrajena na akropoli velike zgodnjebizantinske utrdbe Markovi Kuli pri kraju Vodno v Makedoniji, od katerih je imel večji ločne konstrukcije (Mikulčić 2002, 192). Lokacija vodnih zbiralnikov zunaj obrambnih zidov je v poznoantičnem času prav tako znana v nekaj primerih v vzhodnem delu imperija. Značilna je utrdba Belgrad pri Dvorištu, kjer je bil vodni zbiralnik velikih dimenzij zgrajen neposredno ob utrdbi in dodatno obdan s suhim zidom (Mikulčić 2002, 424). Tik nad njim sta se vzpenjala močna obrambna stolpa. Njemu podoben je velik vodni zbiralnik pri kastelu Limysa v Tuniziji, ki je omogočal uporabo vode tudi zunanjim vojaškim enotam ali prebivalcem (Pringle 1981, 212). Podobnost pri uporabi izvirov vode zunaj utrdbe je opazna tudi pri zgodnjebizantinskem kastelu Grada pri Madari, kjer so iz trdnjave vklesali stopnice do bližnje jame, zavarovane z zidom, v kateri je bil izvir vode (Dinchev 2007, 522). Podobno lego je imel vodni zbiralnik pri zgodnjebizantinskem mestu Zaldapa, kjer je bil umeščen na pobočje pod obrambnim zidom in prav tako zavarovan z obrambnim stolpom (Torbatov 2000, 60–65).

Medtem ko so se prvi arheologi pripovedi domačinov, da je na školju nekoč stalo "mesto", lahko le nasmehnili kot pretiranemu povelečevanju domače zgodovine, pa najnovejši izsledki temu v veliki meri pritrjujejo. Seveda ne gre za "klasično" rimsko mesto, ampak za tip naselbin s t. i. osrednjimi funkcijami, ki se v mnogočem približujejo pojmu poznoantičnega mesta (pregledno pri Ciglencečki 2023, 160–165). Prav tovrstne velike utrjene naselbine so v zadnjih desetletjih v žarišču znanstvenih razprav – kako med njimi prepoznati tiste, ki so imele večji pomen ter osrednje cerkvene, upravne in vojaške funkcije? Postavljeni so bili različni kriteriji, ki naj bi še omogočali rabo poimenovanja "poznoantično mesto", vendar se med avtorji močno razlikujejo (prim pri Claude 1969, 195–240; Liebeschuetz 2001, 400–416; Saradi 2006, 464–470; Mikulčić 2002, 51–52; Milinković 2007, 179–181). Če skušamo poiskati skupni imenovalac med doslej predlaganimi kriteriji, potem so to predvsem velikost naselbine, močna utrjenost, številne in različno oblikovane bivalne zgradbe, močan sakralni center, prisotnost vojaške posadke, socialna razslojenost, sledovi trgovine na večje razdalje in dobra preskrba z vodo. Kljub v majhni meri raziskani in večidel le po površinskih opažanjih rekonstruirani naselbini na Sv. Pavlu je mogoče vse naštete elemente potrditi. Raziskave v prihodnosti pa bodo nedvomno pokazale tudi druge podrobnosti, ki bodo omogočile boljše poznavanje značaja naselbine in njene vloge v takratni poselitveni sliki.

Velika poznoantična naselbina Sv. Pavel nad Vrtovinom s površino 4 ha se v vzhodnoalpskem območju lahko primerja le z največjimi, npr. Kranj, Rodik, Lavant, Hemmaberg. V Hieroklesovem Synekdemusu naštete škofije ustrezajo mestom s površino, večjo od 3–4 ha (Baçe, 1976, 70). Pri klasifikaciji poznoantičnih mest v Bolgariji, pri čemer je bila kot kriterij uporabljena velikost površine znotraj utrjenega prostora, naj bi bila manjša poznoantična mesta velika 2–5 ha (Dinchev 1999, 41). Po kriteriju velikosti bi Sv. Pavel tako sodil v kategorijo manjših mest. Podobno velike in podobno strukturirane semiurbane naselbine so odkrili tudi v Severni Makedoniji (Čučer, Taor, Vinica) in Srbiji (Jelica, Zlata) (Mikulčić 2002, 153–158, 187–189, 256–260; Milinković 2015, 143–190, 236–248). Omenimo še, da je v virih omenjeno zgodnjebizantinsko mesto Caričin grad (najverjetneje Justiniana Prima) le za 3 ha večje od naselbine na Sv. Pavlu (Ivanišević 2017, 176). Različno strukturirana poselitev s številnimi enostavnimi hišami v severnem ter kompleksnejšimi arhitekturnimi zasnovami v južnem delu, močna

utrjenost, prisotnost vsaj treh cerkva, zgradbe za vojaško posadko in izjemno kvalitetno izdelan stolp z vodnim zbiralnikom ob izviru vode kažejo pravzaprav semiurbano poznoantično naselbino (Ciglencečki 2021).

V Sloveniji po velikosti in raznovrstnosti arhitekture v notranjosti izstopa velika utrjena naselbina Carnium na kranjskem pomolu (10 ha) (Sagadin 2008; Sagadin 2020). V skupino manjših mest bi smeli uvrstiti tudi gosto pozidano utrjeno naselbino Rodik (3,8 ha), ki jo je Božidar Slapšak označil za "paraurbano" naselbino (Slapšak 1999, 163). Tem trem bi smeli glede na že raziskane zgradbe pridružiti precej manjši Tonovcov grad (1,2 ha) z močnim cerkvenim središčem in gosto pozidano bivalno arhitekturo v notranjosti (Ciglencečki et al. 2011; Modrijan, Milavec 2011). Podoben je še nekoliko manjši Ajdovski gradec nad Vranjem (0,8 ha) s celovitim cerkvenim kompleksom ter pomembnejšimi in tudi skromnejšimi bivalnimi zgradbami (Knific 1994; Ciglencečki 2023, 233).

V Vipavski dolini je mogoče v času druge polovice 5. in celotnega 6. st. dokazati le še občasno poselitev postojanke Kozmac pri Gojačah (Harej 1988–1989). Ta je bila zaradi pomembne strateške lege tik ob rimski cesti poseljena le v kritičnih trenutkih. Ob tem se postavlja vprašanje, od kod so se na skalni plato Sv. Pavla priselili številni prebivalci. Trajanje katerih bivališč in vojaških postojank je mogoče dokumentirati še v prvi polovici 5. st.? Najobsežnejšo poselitev kaže pomembna vojaška utrdba in naselbina Castra v današnji Ajdovščini. Zadnje raziskave v njenem središču potrjujejo ob vojaškem taboru tudi močno naselitveno jedro, katerega obstoj se kaže skozi celotno 4. in deloma še v prva desetletja 5. st. (Žerjal, Tratnik 2020, 22–24). Utrjena višinska naselbina na Sv. Pavlu nad Planino je slabo poznana. Sondiranja so pokazala obstoj močnega obrambnega zidu, drobne najdbe pa so preskromne za natančno datacijo naselbine in sodijo predvsem v 3. in deloma 4. st. (Svoljšak 1966c). Zanesljive najdbe iz 5. in 6. st. manjkajo. Lidarski posnetek kaže močno naselitveno jedro s številnimi zgradbami v notranjosti (Ciglencečki 2016, 421, sl. 2). Tudi druge nezavarovane nižinske naselbine kažejo predvsem poselitev do 4. st., a brez podrobnejših raziskav ni mogoče ugotavljati njihovega obstoja še v 5. st., čeprav smemo to hipotetično dopustiti.

Z veliko gotovostjo smemo zato domnevati, da se je na skalni osamelec po sredini 5. st. preselila večina preostalega prebivalstva iz Castra, ki je do tega časa predstavljala osrednje naselbinsko središče Vipavske doline, ter eventualno tudi drugih

manjših in slabše poznanih starejših naselbin. Dominantni školj predstavlja tako zadnje močno naselbinsko jedro poznoantičnega časa, kjer je staro romansko prebivalstvo v dobro zavarovani naselbini preživelo zaključno obdobje antike. Sončna pobočja pod Čavnomo z obilico rodovitne zemlje v okolici so ponujala dovolj možnosti za preživetje.

Posredni pomen tega naselitvenega jedra izkazuje tudi zgodnjerednjeveška poselitev na njem, pa tudi bližnja zgodnjerednjeveška najdišča Boršt in Morlek pri Gojačah ter Kozmac, ki se zgoščujejo prav v njegovi neposredni okolici (Kastelic 1952–1953; Svoljšak, Knific 1976, 54–58; Harej 1988–1989; Bitenc, Knific 2013–2014).

- ANAMALI, S. 1993, Architettura e decorazione tardoantica in Albania. – *Corso di cultura sull'arte Ravennate e bizantina* XL, 447–474.
- BAÇE, A. 1976, Fortifications de la basse antiquité en Albanie. – *Monumentet* 11, 69–75.
- BERBUČ, I. 1885, Školj sv. Pavla pod Čavnomo. – *Soča* 39, 26. septembra 1885.
- BERBUČ, I. 1887, Na školji Sv. Pavla v Vipavski dolini. – *Ljubljanski zvon* 7, 394–397.
- BIERBRAUER, V. 1987, *Invillino-Ibligo in Friaul 1, Die römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche Castrum*. – *Münchener Beiträge zur Vor- u. Frühgeschichte* 33, 1987.
- BITENC, P., T. KNIFIC 2013–2014, Zgodnjerednjeveški Sv. Pavel nad Vrtovinom v Vipavski dolini. – *Goriški letnik* 37–38 (2015), 151–166.
- CHEVALIER, P. 1988, Les baptisteres paleochrétiens de la province romaine de Dalmatie. – *Diadora* 10, 111–163.
- CIGLENEČKI, S. 1979, Kastel, utrjeno naselje ali refugij? (Kastell, befestigte Siedlung oder Refugium?) – *Arheološki vestnik* 30, 459–472.
- CIGLENEČKI, S. 1987, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*. – *Dela 1. razreda SAZU* 31.
- CIGLENEČKI, S. 2000, *Tinje nad Loko pri Žusmu: poznoantična in zgodnjerednjeveška naselbina / Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu: Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung*. – *Opera Instituti archaeologici Sloveniae* 4. <https://doi.org/10.3986/9789610503279>
- CIGLENEČKI, S. 2006, Zur Chronologie frühchristlicher Gebäude in Slowenien. – V: R. Harreither (ur.), *Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel*, *Studi di antichità cristiana* 62. *Archäologische Forschungen* 14, 293–300.
- CIGLENEČKI, S. 2016, *Claustra Alpium Iuliarum, tractus Italiae circa Alpes and the defence of Italy in the final part of the Late Roman period*. – *Arheološki vestnik* 67, 409–424.
- CIGLENEČKI, S. 2021, Poznoantična semiurbana utrjena naselbina Sv. Pavel nad Vrtovinom – 55 let pozneje (Late Antique Fortified Semi-Urban Settlement Sv. Pavel above Vrtovin – 55 Years Later). – *Goriški letnik* 45, 193–214.
- CIGLENEČKI, S. 2023, *Between Ravenna and Constantinople. Rethinking Late Antique Settlement Patterns*. – *Opera Instituti archaeologici Sloveniae* 46. <https://doi.org/10.3986/9789610507369>
- CIGLENEČKI et al. 2011 = S. Ciglenečki, Z. Modrijan, T. Milavec 2011, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu: naselbinski ostanki in interpretacija* = *Late antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid: settlement remains and interpretation*. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 23. <https://doi.org/10.3986/9789612545840>
- CIGLENEČKI et al. 2020 = S. Ciglenečki, Z. Modrijan, T. Milavec 2020, *Korinjski hrib in poznoantične vojaške utrdbe v Iliriku / Korinjski hrib and late antique military forts in Illyricum*. – *Opera Instituti archaeologici Sloveniae* 39. <https://doi.org/10.3986/9789610502555>
- CLAUDE, D. 1969, *Die Byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*. – München.
- CURK et al. 1986 = I. Curk, N. Osmuk, M. Slabe, D. Vuga 1986, Vzroki in posledice utrjevanja na posameznih točkah v Sloveniji v antičnem in postantičnem času (Die Ursachen und Folgen der Befestigungsarbeiten in der römischen Zeit Sloweniens). – *Materijali* 22, 170–175.
- CURK et al. 1993 = I. Curk, S. Ciglenečki, D. Vuga 1993, *Po poteh rimskih vojakov v Sloveniji / In the footsteps of Roman soldiers in Slovenia*. – Ljubljana.
- ČURČIČ, S. 2010, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*. – Yale.
- DINCHEV, V. 1999, Classification of the Late Antique Cities in the Dioceses of Thracia and Dacia. – *Archaeologia Bulgarica* 3/3, 39–73.
- DINCHEV, V. 2007, The Fortresses of Thrace and Dacia in the Early Byzantine Period. – V: A. G. Poulter (ur.) 2007, *The Transition to Late Antiquity. On the Danube and Beyond*, *Proceedings of the British Academy* 141, 479–546.
- GASPARI et al. 2000 = A. Gaspari, M. Guštin, I. Lazar, B. Žbona Trkman 2000, Late Roman tool finds from Celje Gradišče at Zbelovska gora and Sv. Pavel above Vrtovin (Slovenia). – V: M. Feugère, M. Guštin (ur.), *Monographies instrumentum* 12, 187–203.
- GLASER, F. 1997, *Frühes Christentum im Alpenraum: Eine archäologische Entdeckungsreise*. – Graz, Wien, Köln.
- HAREJ, Z. 1988–89, Kozmac pri Gojačah - prazgodovinsko in poznorimsko gradišče. – *Zbornik Goriškega muzeja* 15–16, 3–6.
- HIRSCHFELD, Y. 2001, Habitat. – V: W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar (ur.), *Interpreting Late Antiquity. Essays on the Postclassical World*, 258–271.
- IVANIŠEVIČ 2017, Caričin grad – Justiniana Prima – (ne)vidljiva teritorija grada (Caricin grad – Justiniana Prima – (In)visible Territory of a city). – V: S. Bakić (ur.), *Održivi razvoj arheoloških lokaliteta*, *Konferencija* 20–21. april 2017, Novi Bečej, 175–186.
- JEREMIĆ, M. 1995, Balajnac, agglomeration protobyzantine, fortifiée (Region de Niš, Serbie du Sud). – *Antiquité Tardive* 3, 193–207.

- KARO, Š. 2007, Ozemlje današnje Slovenije med avarskimi vojnami in madžarskimi vpadi v luči arheoloških najdb. – Doktorska disertacija / PhD thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani (neobjavljeno / unpublished).
- KASTELIC, J. 1949, Poročilo arheološkega referata za leto 1949. – *Varstvo spomenikov* 2, 85–88.
- KASTELIC, J. 1952–53, Najdbe zgodnjega srednjega veka v Gojačah pri Gorici. – *Zgodovinski časopis* 6–7, 1952–53, 89–109.
- KIRILOV, Ch. 2006, Die Reduktion der ummauerten Stadtfläche und die Frage nach dem Verfall der antiken Stadt. – *Archaeologia Bulgarica* 10, 55–104.
- KNIFIC, T. 1994, Vranje near Sevnica. A Late Roman Settlement in the Light of Certain Pottery Finds. – *Arheološki vestnik* 45, 211–237.
- KNIFIC, T. 2004, Na stičišču treh svetov. Arheološki podatki o Goriški v zgodnjem srednjem veku (Al punto d'incrocio di tre mondi. Dati archeologici del Goriziano nell'Alto Medio Evo). – *Goriški letnik* 29 (2002), 5–30.
- KNIFIC, T., D. SVOLJŠAK 1991, Slovenska dediščina Arheološka najdišča. – Ljubljana.
- KOKALJ, Ž., M. SOMRAK 2019, Why Not a Single Image? Combining Visualizations to Facilitate Fieldwork and On-Screen Mapping. – *Remote Sensing* 11/7, 747. <https://doi.org/10.3390/rs11070747>
- KOS, P. 1988, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien I, II*. – Ljubljana, Berlin.
- KOS, P. 2011, *Novčne najdbe / Coin Finds*. – V: Z. Modrijan, T. Milavec 2011, 221–238.
- KOS, P., A. ŠEMROV 1995, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien III*. – Berlin.
- LIEBESCHUETZ, J. H. W. G. 2001, *The Decline and Fall of the Roman City*. – Oxford.
- MIKULČIĆ, I. 2002, *Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien. Städte, Vici, Refugien, Kastelle*. – Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 54.
- MILAVEC, T. 2011, *Steklene najdbe / Glass Finds*. – V: Z. Modrijan, T. Milavec 2011, 83–119.
- MILAVEC, T. 2018, The elusive early medieval glass: remarks on vessels from the Nin – Ždrijac cemetery, Croatia. – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 35, 239–250.
- MILAVEC, T. 2020, Early Medieval Finds and Contexts from the Hilltop Settlement of Tonovcov grad near Kobarid. – V: M. Diersenberger, S. Eochert, K. Winckler (ur.), *Der Ostalpenraum im Frühmittelalter. Herrschaftsstrukturen, Raumorganisation und archäologisch-historischer Vergleich*. – Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse 511. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 23, 177–184.
- MILINKOVIĆ, M. 2007, Stadt oder "Stadt": Frühbyzantinische Siedlungsstrukturen im nördlichen Illyricum. – V: J. Henning (ur.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans*, 159–191.
- MILINKOVIĆ, M. 2015, *Ranovizantijska naselja u Srbiji i njenom okruženju (Frühbyzantinische Siedlungen in Serbien und Umgebung)*. – Beograd.
- MODRIJAN, Z. 2011, Keramika. – V: Z. Modrijan, T. Milavec 2011, 121–219.
- MODRIJAN, Z. 2018, Early Christianity in Slovenia an Overview and some new data. – V: W. Spickermann (ur.), *Frühes Christentum im Ostalpenraum*. – Keryx 5, 157–171.
- MODRIJAN, Z. 2020, *Cerkev na Korinjskem hribu in poznoantična cerkvena arhitektura v Vzhodnih Alpah, Dalmaciji in na severnem Balkan / The church at Korinjski hrib and late antique church architecture in the eastern Alps, Dalmatia, and the northern Balkans* – V: Ciglenečki et al. 2020, 191–218.
- MODRIJAN, Z., T. MILAVEC 2011, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds*. – Opera Instituti Archeologici Sloveniae 24. <https://doi.org/10.3986/9789612545871>
- NOVICE 1866, Popis starega grada pod sv. Pavlom, in pa prošnja, naj pove, kdor o njem kaj več ve. – V: *Novice* 39, 26. 9. 1866
- OKRŠLAR, Š. 2015, "Vodni stolp" pri Sv. Pavlu nad Vrtovinom. – Diplomna naloga / Diploma thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani (unpublished / neobjavljeno). <https://repozitorij.uni-lj.si/Dokument.php?id=107276&lang=slv>
- OSMUK, N. 1977, Sv. Pavel nad Vrtovinom. – *Varstvo spomenikov* 21, 272–273.
- OSMUK, N. 1979, Vrtovin. – *Varstvo spomenikov* 22, 317–318.
- OSMUK, N. 1982, Konservacija rimskega vodnega stolpa Sv. Pavel pri Vrtovinu. – *Varstvo spomenikov* 24, 31–41.
- PAHIČ, S. 1980, Prvi podatki o grobi hišni lončenini z Brinjeve gore (Vorbericht über die grobe Hauskeramik von Brinjeva gora). – *Arheološki vestnik* 31, 89–132.
- PETRU, P. 1969, Najnovija istraživanja Julijskih Alpa. – *Osječki zbornik* 12, 5–24.
- PETRU, P. 1972, Novejše arheološke raziskave Claustra Alpium Iuliarum in kasnoantičnih utrd v Sloveniji (Recenti ricerche archeologiche delle Claustra Alpium Iuliarum e delle fortificazioni tardo antiche in Slovenia). – *Arheološki vestnik* 23, 343–366.
- PETRU, P. 1978, Poznoantična poselitev Slovenije (Late Roman settlement in Slovenia). – *Arheološki vestnik* 29, 359–367.
- PETRU, S. 1975, Vrtovin. – V: *Arheološka najdišča Slovenije*, 124. – Ljubljana.
- PRINGLE, D. 1981, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest. An account of the military history and archaeology of the African provinces in the sixth and seventh centuries*. – BAR, International Series 99.
- PRÖTTEL, Ph. M. 1996, *Mediterrane Feinkeramikimporte des 2. – 7. Jahrhunderts n. Chr. im oberen Adriaarum und in Slowenien*. – Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen 2.
- RUTAR, S. 1885, Gradišče pri sv. Pavlu nad Gojačami. – *Soča* 52, 24. decembra 1885.
- RUTAR, S. 1886, Ruine St. Paul im Wippacher Thale. – *Mitteilungen der K. K. Central-Commission* 12, 81–82.
- SAGADIN, M. 2008, *Od Karnija do Kranja*. – Doktorska disertacija / Phd Thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani (neobjavljeno / unpublished).
- SAGADIN, M. 2020, Carnium – Kranj. – V: J. Horvat, I. Lazar, A. Gaspari (ur.), *Manjša rimska naselja na slovenskem prostoru / Minor Roman Settlements in Slovenia*.

- Opera Instituti Arcaeologici Sloveniae 40, 201–212. <https://doi.org/10.3986/9789610502586>
- SARADI, H. 2006, *The Byzantine City in the Sixth Century. Literary Images and Historical Reality*. – Athens.
- SLABE, M. 1978, Govorica arheoloških ostalin o času selitve ljudstev na Slovenskem (Report on archaeological remains from the period of the migration of peoples on Slovene territory). – *Arheološki vestnik* 29, 379–391.
- SLABE, M. 1989, O naselbinski strukturi ob zatonu antike na slovenskem (5.–6. stol.). – *Lychmid* 7, 213–217.
- SLAPŠAK, B. 1999, Slovenski Kras v poznejši prazgodovini in rimski dobi. – V: *Kras. Pokrajina, življenje, ljudje*, 145–163. – Ljubljana.
- SVOLJŠAK, D. 1966a, Sv. Pavel nad Vrtovinom. – *Varstvo spomenikov* 11 (1967), 129.
- SVOLJŠAK, D. 1966b, Vrtovin, Sv. Pavle – kasnoantičko naselje i srednjevekovni grobovi. – *Arheološki pregled* 8, 151–152.
- SVOLJŠAK, D. 1966c, Arheološka podoba gradišča pri Sv. Pavlu nad Planino. – *Goriška srečanja* 1, 46–49.
- SVOLJŠAK, D. 1968, Zgodnjeantična plast na Sv. Pavlu (Une couche de la haute antiquité à Sv. Pavel). – *Arheološki vestnik* 19, 427–431.
- SVOLJŠAK, D. 1985, Sv. Pavel nad Vrtovinom. Rezultati sondiranja leta 1966 (Sv. Pavel über Vrtovin. Ergebnisse der Sondierungen im J. 1966). – *Arheološki vestnik* 36, 195–236.
- SVOLJŠAK, D. 1989, Posočje v bronasti dobi (Das Sočagebiet in der Bronzezeit). – *Arheološki vestnik* 39–40, 367–386.
- SVOLJŠAK, D., T. KNIFIC 1976, *Vipavska dolina*. – Situla 17.
- ŠEMROV, A. 1998, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien IV*. – Berlin.
- ŠEMROV, A. 2004, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien V*. – Mainz am Rhein.
- ŠTEKAR, S. 1960a, Lozarji, Nova Gorica. – *Varstvo spomenikov* 7 (1958–1959), 331–332.
- ŠTEKAR, S. 1960b, Lozarji, Nova Gorica. – *Varstvo spomenikov* 7 (1958–1959), 344–345.
- ŠVAJNCER, J. J. 2016, *Vojni muzej Logatec – zakladi zgodovine*. – Logatec.
- TORBATOV, S. 2000 *Kasnoantični grad Zaldapa (The Late Antique City of Zaldapa)*. – Sofia.
- ULBERT, T. 1975, Der kirchliche Baukomplex auf dem Hügel von Vranje. – V: P. Petru, T. Ulbert, *Vranje pri Sevnici. Starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradcu*. Katalogi in monografije 12, 21–77.
- ULBERT, T. 1993, Resafa – Sergiopolis. Archäologische Forschungen in der nordsyrischen Pilgerstadt. – V: E. M. Ruprechtsberger (ur.), *Syrien. Von den Aposteln zu den Kalifen*, Linzer archäologische Forschungen 21, 112–127.
- VALIČ, A. 1981, Ajdna nad Potoki. – *Varstvo spomenikov* 23, 266–269.
- ŽERJAL, T., V. TRATNIK 2020, *Fluvio Frigido, Castra – Ajdovščina*. – V: J. Horvat, I. Lazar, A. Gaspari (ur.), *Manjša rimska naselja na slovenskem prostoru / Minor Roman Settlements in Slovenia*. – Opera Instituti Arcaeologici Sloveniae 40, 9–46. <https://doi.org/10.3986/9789610502586>

New Insights into the Large, Semi-Urban Late Antique Fortified Settlement of Sv. Pavel above Vrtovin

Summary

Significant progress in techniques currently used by archaeology (especially aerial photography and LiDAR imaging) has enabled a much more reliable understanding of the hilltop settlement of Sv. Pavel above Vrtovin. Sv. Pavel has long attracted the attention of history enthusiasts and experts with its exposed dominant position on the edge of the Vipava Valley beneath the slopes of the thousand-metre-high Mount Čaven. The first record in literature dates back to 1866 (Novice 1866, št. 39, 312), and the first archaeologists visited the settlement at the end of the 19th century. Trial trenching was conducted in 1966, at the very beginning of more intensive research into the Late Antique period in Slovenia (Svoljšak 1966a; Svoljšak 1966b). At that time, they verified the essential elements of the fortified settlement with 10 trial trenches (Fig. 7a). Architectural remains were found in three places. In trial trench 1 on

the saddle south of the church, the foundations of a building measuring 5 × 3.2 m with 50–60 cm thick walls were discovered. With trial trench 9 in the terraced northern part, the discovery of a wall and a solid cultural layer confirmed the settlement character of the terraces. In trial trench 3, on the north side of the present church of Sv. Pavel (St Paul), part of a larger building with high-quality flooring, was excavated. With trial trenches 5 and 6, a robust transverse wall that divided the settlement into two halves was examined. Trenches 7 and 8 in the southern area of the rocky ridge did not show the existence of buildings. The research showed it to be a large, well-fortified settlement, where small objects and architecture indicated existence during the 5th and 6th centuries, and a short-lived early medieval settlement. Despite promising findings at the time, research stalled, and the complete picture of the settlement remained

unrecognised. Major archaeological work at Sv. Pavel was concluded in the 1980s with thorough restoration and conservation work on the water tower. Its size and complex architecture, combining a water spring, cistern, and defensive tower, attracted significant attention. When the results of LiDAR imaging of the surface of Slovenia became publicly available in 2014, it was possible to notice on Sv. Pavel, along with the settlement terraces in the northern part, is a well-recognisable complex of buildings in the southern, up to then presumably unbuilt part. Repeated field surveys also enabled the identification of partially indicated residential structures and churches. Understanding the architecture was made easier by comparative analysis of sites from the Eastern Alpine and the Balkan region, contributing to recognising a large and complex Late Antique settlement.

Description and Interpretation of Settlement Remains

The settlement rises high above the central part of the Vipava Valley on a steep mountain slope of Čaven. A rocky, elongated plateau oriented north-south was utilised for the settlement, representing a natural fortified stronghold (Fig. 1). A transverse wall built approximately in the middle of the settlement divides it into two halves (Fig. 7b: 7). The northern part is more accessible, while the natural walls reach up to 50 m high on the southern side. The highest point of the settlement is at the northernmost edge. From there, the terrain gently descends in terraces towards the saddle. On the southern side, there is a longer grassy plain with remains of buildings indicated on the surface. The plain ends near the last large building on the south side (church, Fig. 7b: 10) and slopes steeply down towards the southern end of the settlement with a water tower at its base (Fig. 7b: 12). The length of the settlement is 465 m (515 m, including the water tower), and its width is up to 105 m. By size (approx. 4 ha), it exceeds most of the known settlements in Slovenia and has few comparisons beyond its borders.

The defensive wall is visible in several parts of the entire perimeter of the outpost (Fig. 7, 12, 13), but there are no signs that it was continuous. On the geodetic survey from 1966 (Petru 1969, Fig. 16), parts of the existing or still preserved wall are quite accurately marked. The naturally better-protected southern part was particularly strongly fortified (Fig. 4). The wall is well-built, with regularly ar-

ranged rows of stones bound with solid mortar. The average width of the wall is 1.2 m and only occasionally 1.4 m, with a height of up to 1 m on the settlement side and up to 3 m on the outer side. In the southeast section of the wall, the remains of a parapet, 50–60 cm wide, can be seen in a short part. On the northern, more accessible half of the settlement, the wall is visible over a longer stretch on the western side (Fig. 7), where near the north end, it is 1.2 m wide and 1.6 m wide in the area closer to the saddle. A robust transverse wall was erected approximately in the middle of the settlement on the protruding central part (Fig. 11: 3; 14). It is 2.4 or 2.5 m thick, bound with solid mortar. Passages from the northern to the southern part can be seen on the eastern and western sides.

Three highly visible, man-made entrances lead into the settlement. The one on the northeast side is best known: a 3 m wide opening cut 1 m deep into the rocky edge with additionally chiselled sides (Fig. 7: b; 11: b). On both sides of the entrance, 30–50 cm deep and 30 cm wide grooves served to lower and raise wooden beams (doors) (Fig. 5, 6). Another similar entrance is on the northwest side, where a path along a naturally formed gentle access leads to the saddle at the lowest part of the northern area of the settlement (Fig. 7: c; 11: c; 15). Entirely on the southern side of the settlement, another entrance allows connection with the water tower (Fig. 7: d). Up to 1 m wide and partially rock-cut stairs lead from the water tower to the settlement plateau; the stairs are reinforced on the lower side with a robust supporting wall (Fig. 16). In addition to these artificially crafted entrances, at least two more minor accesses in the northern part of the settlement are indicated: the first near the church and the second, more accessible approach to the north end of the settlement, which was protected with a shorter but robust section of the wall.

The most crucial path enters through the main entrance on the northeast side (Fig. 2), where the earlier authors once observed wheel tracks and stairs, but today, these details are no longer visible. Inside, this path winds along the rocky edge and disappears in the area in front of the present church. In the southern part of the settlement, a gap between the dense lines of surface-detected objects indicates one of the main paths, which led from the entrance along the transverse wall and roughly in the middle of the settled area split into two: one turned eastward and ran along the eastern wall towards the water tower, the other towards

the southern church (*Fig. 7b*). Undoubtedly, an important communication route also ran along the western edge of the south part, as it allowed defence on this side and connected some of the indicated buildings in this area.

The northern half of the settlement is mainly occupied by terraces, which were built up with residential buildings, whose existence was proven by the 1966 research (*Fig. 3, 7a, 11*). Four buildings of more robust construction are visible at the northern end of the settlement (*sl. 7b: 2*). Based on the LiDAR recording, they indicate approximate dimensions of 4×7 m. According to their location, it can be assumed that they were primarily intended to defend this part of the settlement and were likely the residences of a small military garrison. The buildings on the eight terraces to the south of here were undoubtedly more poorly built. With trial trench 9 in 1966, a 0.6 m wide supporting wall and a 0.6 m thick wall bound with mortar, representing the remains of a building, were discovered (Svoljšak 1985, 209–211) (*Fig. 7a: 9; 18*). The residential terraces extend to a smaller saddle, where the outlines of buildings and a water cistern are less discernible (*Fig. 7b: 4*). However, significant building remains were discovered in the eastern third of the saddle, on a somewhat elevated area at the edge of the settlement. Here, south of the present church, the layout of a smaller, simple masonry building was entirely uncovered in 1966 (*Fig. 7a: 1; 7b: 5; 19*). Undoubtedly more important, however, was a building, part of which was discovered near the present church and was paved with high-quality screed. The floor of the building was later broken through, and in the opening below, the remains of three skeletons were found (Svoljšak 1985, 200–202). Recent findings and observations allow the assumption that the floor plan of two parallel churches, so-called double churches, is indicated at the site of the present church and north and east of it, with the northern one being about 9 m wide and the southern one the same width as the current church (4.5 m) (*Fig. 7b: 6*). On the eastern side, they were most likely concluded with apses, as is still clearly visible at the southern church, but their length is not reliably known; during the excavation in 2012 in a trial trench on the western part of the present church, no traces of older constructions were discovered.

The southern half of the settlement occupies a grassy area, which is relatively flat immediately behind the transverse wall (*Fig. 21*). Buildings in

the south part were mentioned by three authors from the end of the 19th century but were not discovered during trial trenching in 1966. The path, which led from the eastern passage in the transverse wall, divides the architectural remains into two parts. On its eastern side is a cluster of rooms arranged along the communication route; another row is indicated right at the eastern edge above the steep cliffs. On the western side of the presumed communication route, several rooms are visible, related to a somewhat raised rocky ridge, and some are also placed on it (*Fig. 7b; 22*). At the southern end of the settlement area, a building about 25 m long with five rooms of approximately equal size is visible, accompanied on the north side by a narrower corridor (*Fig. 7b: 8; 23*). A few more residential buildings, partially carved into the rocks, could be assumed in levelled spaces at the settlement's extreme western and eastern edges (*Fig. 24*).

Two well-visible structures conclude the settlement complex on the southern side, one of which can be identified as an approximately 8×5 m large water cistern (*Fig. 7b: 9; 25: 3*). The last architectural remnant on the southern side of the settlement area is about 17 m long and 9 m wide building, with an additional, at least 2–3 m narrow space indicated on the western side. This building is the best preserved among all listed. The preservation of the ruins, the quality of the walls, the location on an exposed and far visible spot on the ridge, and especially its eastward orientation reliably testify to an early Christian church (*Fig. 7b: 10; 25: 1*). In its eastern extension is a rocky outcrop, in which a carved U-shaped opening is clearly visible (*Fig. 26, 27*). Two other similar openings are less visible, while the fourth can only be assumed. The object, presumably in the shape of a cross, is interpreted as a baptismal pool (*piscina*) of a baptistery, also known in many other contemporary baptisteries. They are particularly numerous in the nearby area of the province of Dalmatia (Chevalier 1988, 131–154). The proximity of the water cistern and the church is typical for many other late Antique fortified settlements. In and around the church, we could presume graves, as are common in other already researched early Christian churches and also mentioned by older authors.

A unique feature of the settlement at Sv. Pavel is the still highly preserved tower above the water spring (*Fig. 7b: 12; 8; 28–31*), which also contains a water cistern. In the Eastern Alpine region, it

is thus far unparalleled. The visible construction shows a 12 × 10 m large tower with 1.9 and 1.8 m thick walls. On the southern side, two arched channels were led through the wall in the lower part, extending 5.3 m in length from the tower. In the tower's facade, a relieving arch reaching a height of 2.3 m is well visible (Fig. 29). Inside the tower, steps carved into the rock along the northern wall have been preserved, allowing access inside (Fig. 30: 1). On the eastern side, they are connected to the stairs leading into the settlement (Fig. 16, 30: 2).

Overview of Settlement Periods

The oldest finds within the rocky settlement can be attributed to the late Bronze Age. The architecture and surface-visible structures testify to a reasonably uniform settlement unit, which could be approximately placed in the second half of the 5th and the entire 6th century, with partial continuity in the 7th century. This is confirmed by both the small finds excavated during trial trenching, as well as the later found metal objects, which were obtained with metal detectors. Several hoards of iron tools have been reported, roughly dated from the 4th to 6th centuries (Gaspari et al. 2000, 192–196; Bitenc, Knific 2013–2014; Švajncer 2016, 93–94).

For a more precise chronological framework of the late Antique settlement at Sv. Pavel, the settlement context of the Eastern Alpine and Balkan area with hundreds of contemporary settlements, many of which have already been researched in detail, is especially important. In this context, at Sv. Pavel, three recognised but completely unexplored early Christian churches should be highlighted, which appeared within fortified settlements only in the second half of the 5th century when the population from valley settlements took refuge there (Ciglenečki 2006; Modrijan 2020, 213–214). That the churches were conceived simultaneously with the large settlement on the rocky outcrop is confirmed by their thoughtful construction in two exposed positions within it.

The fortified settlement was revisited in the early medieval period, as evidenced by a male grave, dated by the grave goods to the 7th–8th centuries (Svoljšak, Knific 1976, 23–24, 59–60; Svoljšak 1985, 218). Furthermore, some other well-dated early medieval finds testify to settlement through the 7th to the 9th or perhaps even in the 10th century. No reliable residential structures that could be attributed to this period have been found.

Undoubtedly, the transverse wall was built later than the sacral and residential architecture inside the settlement, as the central double church was excluded from the reduced fortified area. This is also confirmed by a layer of late Antique pottery discovered under the wall in 1966. The transverse wall belongs to a time of increased danger when it was necessary to limit the settlement to the most well-protected part. There are many such examples of residential area reduction in the late Antique period, so the creation of this wall could be placed in the time of Justinian's reconquest (after 536). The construction of the water tower outside the settlement, which, with its location and construction, finds comparisons in some Justinian fortresses, can also be tentatively dated to this period.

Interpretation and Placement of the Settlement in the Contemporary Settlement Pattern of the Eastern Alpine and Balkan Area

The data presented indicates an exceptionally large, well-protected, and extensively built late Antique settlement. In the second half of the 5th and 6th centuries, it undoubtedly represented the central settlement, religious, and military centre in the Vipava Valley area. In addition to simple floor plans on numerous terraces of the northern half, we know that in the southern part, buildings are completely differently arranged, partly following the terrain and are of somewhat different concept. The rugged rocky terrain on the slope below the south church was chosen for a small cemetery, while the lower steep part was probably only valuable for modest grazing. Three churches prove an important religious centre. Double churches have been found in the Slovenian area only at Ajdovski gradec above Vranje, Kučar, and Tonovcov grad near Kobarid, which appear as important late Antique centres. In the settlement, at least two water cisterns can be confirmed. In particular, a unique feature is the large and complex water tower, i.e., a defensive tower above a water spring with an attached water cistern.

If the first archaeologists could only smile at the locals' stories that a 'city' once stood on the hill as an exaggerated glorification of local history, the latest findings largely confirm this. Of course, it is not a 'classical' Roman city but a type of settlement with so-called central functions,

which in many ways come close to the concept of a late Antique city. Precisely these large fortified settlements have been at the centre of scientific discussions in recent decades. If we attempt to find a common denominator among the criteria proposed thus far, these are mainly the size of the settlement, strong defence, numerous and variously shaped residential buildings, a large sacral centre, the presence of a military garrison, social stratification, traces of long-distance trade, and good water supply. Despite the small scale of research, all these elements can be confirmed in the settlement at Sv. Pavel.

The large late Antique settlement of Sv. Pavel above Vrtovin, with an area of 4 ha, can only be compared to the largest ones in the Eastern Alpine region (e.g., Kranj, Rodik, Lavant, Hemmaberg). According to data from Hierocles, in the *Synecdemus*, the listed dioceses correspond to cities with an area larger than 3–4 ha. In the classification of late Antique cities in Bulgaria, where the size of the area within the fortified space was used as a criterion, smaller late Antique towns were said to be between 2 and 5 ha in size. Sv. Pavel would thus belong in the category of smaller

cities. Similarly large and similarly structured semi-urban settlements have also been discovered in North Macedonia (Čučer, Taor, Vinica) and Serbia (Jelica, Zlata).

In the Slovenian area, the sizeable, fortified settlement of Carnium (10 ha) stands out in terms of size and diversity of architecture. In the group of smaller cities, we could include the densely built-up fortified settlement of Rodik (3.8 ha), which has been labelled a 'para urban' settlement. In terms of architectural diversity, we can also include this group the much smaller Tonovcov grad (1.2 ha) and Ajdovski gradec above Vranje (0.8 ha).

It can be assumed with a high degree of certainty that most of the remaining population from *Castra* (Ajdovščina), which was until the middle of the 5th century the settlement centre of the Vipava Valley and possibly also from other smaller settlements, moved to the rock outcrop Sv. Pavel after the middle of the 5th century. Therefore, on the dominant hill, we can see the last strong settlement core of the late Antique period in the Vipava Valley, a semi-urban late Antique unit, where the sunny slopes below Mount Čaven provided enough opportunities for survival.

Slavko Ciglencečki
Švabičeva 7
SI-1000 Ljubljana
slavko.ciglencecki@zrc-sazu.si
slavko.ciglencecki@gmail.com

